ВЛАДИСЛАВ СКАРИЋ,
ОСМАН НУРИ-ХАЏИЋ,
НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

ПОД АУСТРО-УГАРСКОМ УПРАВОМ

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

УВОД

„Провинције Босну и Херцеговину ће окупирати и администрирати Аустро-Угарска“ — тако је одређено 25 чланом Берлинског уговора од 1878, на основу којег је војска хабзбуршке монархије ушла у те покрајине истог лета. Гроф J. Андраши, тадањи аустроугарски министар спољних послова, говорио је пре тога да ће бити у том циљу довољно неколико чета, али се показало да је потребно неколико дивизија, иако се окупацији противио једино муслимански део становништва у извесним крајевима. (Хаџи-Лојина буна у Сарајеву је најнезнатнији део тог отпора, а аустро-угарске трупе имале су да издрже највећу борбу код Маглаја). Хришћанско становништво није давало отпора. Срби су били изнурени устанком и били су разочарани због дипломатског неуспеха српских држава и словенске Русије.

21 априла 1879 склопила је Аустро-Угарска с Турсокм т. зв. Новопазарску конвенцију, по којој суверена права султанова остају недирнута: султаново име ће се и отсле помињати у џамијама, на којима се може слободно вијати отоманска застава; приходи Босне и Херцеговине ће се употребљавати искључиво за потребе тамошњег народа; турски новац остаје у промету; турски чиновници, уколико су квалификовани, биће задржани у служби и њих ће моћи заменити првенствено Босанци и Херцеговци; све вере, а особито муслиманска, биће слободне.

Неколико месеца доцније Аустро-Угарска је својим законима од 20 децембра 1879 и 22 фебруара 1880 погазила своје обавезе укидајући употребу турског

новца, укључујући Босну и Херцеговину у своју царинску зону и проглашавајући Босанце својим поданицима у погледу конзуларне заштите. 1881 године већ је публикован за окупирано подручје и војни закон, по ком су Босанци били обвезани служити и ван своје отаџбине ако то војна потреба Аустро-Угарске буде изискивала. Као одговор на те законе дошао је херцеговачки устанак 1882 године, у ком су подједнако учествовали Срби православни и муслимани. По савладаном устанку дотадања, претежно војна управа, замењена је претежно грађанском под вођством Венијамина Калаја, заједничког аустро-угарског министра финансија. Та управа је трајала од 1883 до 1903. Насилна, антисрпска, колонизаторска управа овог врло талентованог државника, који је познати писац „Историје Срба" и бивши дугогодишњи аустро-угарски конзул у Београду, имала је за циљ, поред уништавања свега националног, да прикаже страном свету велике „културне благодети" аустро-угарске управе у Босни и да тим припреми анексију. Подигнуто је зато поред главног туристичког друма известан број, за ондашње прилике, луксузних установа које су стварно биле копије Потемкинових метода. „Калај Босну калајише" говорио је тад народ. Апсолутизам према народу и калајисање према иностранству, то је обележје политике Аустро-Угарске до анексије у години 1908.

Организација босанско-херцеговачке управе била је овако удешена: У надлежност заједничког министра финансија, који је седео у Бечу, спадала је врховна управа тј. давање правца и постављање главних чиновника, контрола, веза са аустриском и угарском владом. Као шеф босанско-херцеговачке управе у Сарајеву фунгирао је стално аустриски командант, генерал, али је стварно водио администрацију т. зв. цивилни доглавник. Промене су биле врло ретке на тим положајима. Дугогодишњи цивилни доглавници (Кучера и барон Бенко) били су људи вишег образовања у бирократском смислу. Њима су били подређени начелници за поједина одељења. Сав тај апарат претстављао је Босанско-херцеговачку земаљску владу, којој су била не-

посредно подређена окружна начелства (свега 6 округа), а њима среска начелства. Судови по срезовима били су задуго подређени среским начелницима. Иначе су постојали окружни судови и Врховни суд у Сарајеву. Жандармерија је била добро организована. Школство је било врло неразвијено. (До 1893 године кад је основана гимназија у Мостару, постојала је свега једна државна гимназија у Сарајеву, поред језуитске у Травнику. Још у години 1906 било је 200 жандарских касарна са 2500 жандара, а 239 основних школа са 568 учитеља. Буџет жандармерије је био 3,750.000 круна, а школски 1,300.000 круна).

Војна обавеза у принципу ограничавала се на узимање 3500—4000 регрута годишње. Босна и Херцеговина имале су своја 4 пука.

До године 1910 народ није имао никаквог ни привидног учествовања у управи. Ограничена општинска самоуправа постојала је спочетка само у Сарајеву и Мостару; тек 1897 године проширен је број самоуправних градских општина.

Цели управни систем био је полициски и носио је обележје колонизаторско. То се најбоље осећало у привредном експлоатисању Босне. За сав увоз у Босну место царина заједничка аустро-угарска управа исплаћивала је 600.000 форината годишње као т. зв. царински аверзум. Индустрија је била углавном у рукама Аустријанаца и странаца. Платни биланс Босне и Херцеговине био је пасиван, тако да је пасива гдекад износила 20,000.000 златних круна. Пољопривреда је остала на врло ниском ступњу. Аграрно питање, тј. однос између сопственика и кмета, није било уређено иако је гроф Андраши 1878 године то питање истакао као главни разлог за окупацију. Аустро-угарска индустрија је била већ фаворизована тим што је била јача капиталом и старија, а није плаћала никакве увозне царине. Многи стари босански занати су испропадали. Чак је и пољопривреда из Аустро-Угарске фаворизована тако да је на пример подвоз једног вагона жита из Сиска до Мостара био по километру скоро двапута јефтинији него од Добоја до Мостара. Број домаћих чиновника

био је минималан. Њих су углавном примали само на мало плаћена места.

Треба додати овој привредној беди још и духовну депресију већине босанско-херцеговачког становништва, које је трпело аустро-угарску управу као насиље. Србима није било дозовољено да се зову својим народним именом. Граница према Србији и Црној Гори била је скоро херметички затворена. Чак су, осим србијанских, сви независни српски листови који су излазили у Аустро-Угарској били забрањени. Калај је дотле ишао да је своју „Историју Срба" забранио, јер је у њој писао доста повољно за Србе.

Влада барона Буријана (од 1903—1911 године) била је попустљивија и либералнија, али влада Билинског (од 1911 до 1915) много покваренија од владе Калајеве.

То је површан преглед и бледа слика аустро-угарског управљања Босном и Херцеговином. Појединости тог управљања и отпор народни је приказан у оном што следује.

Овде треба нарочито истаћи да је аустро-угарска управа све то вршила до 1908 године као мандатор Великих сила, дакле под неком међунардном контролом. Народ Босне и Херцеговине није имао речи, а народи Аустро-Угарске могли су нешто да сазнају о босанско-херцеговачкој управи једино у кратким заседањима делегација, обично у једној седници. Природно је зато било да се отпор народни, после угушеног устанка 1882, није задуго јављао и да се доцније јавио у тада једино могућем облику — у борби за верско-просветну аутономију. Доцније, кад су пристигли школовани људи, почињу тек праве политичке борбе.

У оном што следује имаће читаоци могућности да оцене вредност свих акција и да осете особеност босанских прилика.

Устанак 1882 године

Аустро-угарска окупација Босне и Херцеговине није била по вољи огромној већини народа у овим земљама. Муслиманском делу народа не би била по вољи ни аутономија, у којој би биле равноправне све конфесије, али би му свакако била прихватљивија и она од туђинске окупације. Против ње су се муслимани 1878 год. одупрли тако енергично, да је министар Андраши морао одбацити илузију да се окупација може извршити једним парадним маршем уз пратњу војне музике. Српско-православни елеменат, који се много пута бунио против турске управе, гинуо и патио свакојаке невоље за ослобођење и уједињење са Србијом и Црном Гором, био је такођер противан окупацији. Али је пристао на њу, јер је тако морало бити. Но болни су били призори када су херцеговачки усташки одреди, долазећи из Црне Горе на Горичко Поље код Требиња, полагали оружје и предавали га туђину.

Али је било и других узрока незадовољству, а њих је изазвала сама аустро-угарска управа. У аустриској делегацији, која се, као и угарска, састала у децембру 1881 на ванредно заседање, да одобри кредите за угушење устанка у Херцеговини и Кривошијама, известилац, д-р Виктор Рус, изнео је да је босанска управа често чинила погрешке при извођењу административних мера, па препоручује да се аграрни односи уреде на правичан начин, да се оштрине пореског система, преузетог од турске управе, ублаже и да се има обзира на верске прилике, те да се поступа праведно и обазриво са сваком конфесијом.

Аустро-угарска управа у Босни и Херцеговини стро-

го је проводила пореске мере, строже него турска управа. Њени чиновници, покупљени с брда, с дола, неквалификовани и надувени, грешили су се и хотимице и нехотице о народне навике и обичаје и вређали су верску осетљивост. Као особити узрок незадовољства истиче се строга и неједнака класификација духана и његов откуп. Чиновници су често вређали странке, нарочито муслимане, псовкама Бога, светаца итд. Због тога је управа 17 фебруара 1880 издала наредбу да се са странкама поступа уљудно, јер, вели се у њој, на неуљудан поступак нису турске власти навикле народ. Џамије су годинама употребљаване за војне магацине. Муслиманима је забрањено да се селе у Турску. Српско- православни део народа имао је опет својих специјалних разлога да буде незадовољан. Одмах спочетка почеле су се војне, а после и цивилне власти мешати у управу црквених општина. Протеривани су учитељи српских школа. Јасно је било, да је српству и православљу оглашен рат, што је нашло израза у узречици: „Неста крста од три прста, неста дина од Медина".

И муслиманима и православнима прекипело је, када је Аустро-Угарска законом од 5 октобра 1881 увела за Босанце и Херцеговце војну обавезу. Порта је била противна томе, јер су тим вређана суверена права султанова, и хтела је протестовати, али је морала од тога одустати. Унапред је овај закон изазвао велико огорчење, које беше непосредни узрок устанка.

Но било је и потстицања са стране. Службена Србија, која је стојала у најбољим односима са Аустро-Угарском, није се мешала, али јесу неодговорни фактори. Било је и руских утицаја. Турска је, и пре устанка и за време његово, помагала бунтовне елементе, колико је год могла, давањем оружја и азила у својој граници. Наравно све опрезно. Црна Гора је била на најгорој муци. Устанак није имао никаква изгледа на успех, што је, наравно, службена Црна Гора врло добро знала. Али није знао народ у Црној Гори, који је са симпатијама посматрао покрет у Херцеговини и Кривошијама и био је вољан да га помаже. Аустрија је правила притисак на службену Црну Гору да одрече сваку

помоћ усташима и кнез Никола се морао томе покорити. Али покорити се безусловно значило је изгубити сваки углед и симпатије не само код Херцеговаца и Кривошијана, него и код самих Црногораца. Зато устаници нису јавно помагани, али је министар унутрашњих послова *Машо Врбица* давао својим органима дуж границе тајне наредбе, да усташима иду на руку, нарочито да им дозвољавају пребацивати у црногорску границу чељад и покретно имање, а самим усташима, када морадну узмицати, да дозволе склонити се у Црну Гору. Све то да се врши тајно и опрезно, да не сазнају аустриски шпијуни.

Иначе је кнез Никола енергично радио да се не диже устанак у Херцеговини. У том послу је, са пристанком Аустрије, слао своје поуздане људе. Чини се да је у таквој мисији послан био из Црне Горе у децембру 1881 *Стеван Зимоњић* у Гацко своме оцу *војводи Богдану*. Мирно држање војводино за време устанка и његово деловање да се Гацко не буни, има се приписати овој мисији. Овога пута је Стеван имао састанак и са четником *Стојаном Ковачевићем* у Сомини, али Стојана није могао одвратити. Стеван је у Црну Гору донео вест да је војни закон изазвао велику узрујаност у Херцеговини и Босни, па ће се народ одупрети регрутацији.

Као увод у устанак може се сматрати хајдуковање и четовање, које није престало ни после уласка аустроугарске војске. Године 1879 и 1880 проглашен је преки суд у срезовима Фочи, Гацку и Билећој. Али је управа према хајдуцима била немоћна, јер су они бежали у турску и црногорску границу, па се опет враћали натраг. А хајдуковања није било само по срезовима дуж границе, него и у унутрашњости. Првих година окупације хајдучија је отела маха по целој земљи. Неке су харамбаше задавале власти велику бригу, а народу страх. Зато су се и прочули по народу, нарочито они одважнији, па се о њима причало после задуго. У бањалучком крају се прочуо *Симо Вуксан*, у тузланском и бијељинском *Милан Николић*, а у сарајевском и рогатичком *Јово Тандарић* и *Ђуро Пекић-Зекановић*.

Ради одржавања јавне сигурности, командант окупационе армије, генерал *Јосип Филиповић* је већ у септембру 1878 предложио да се образује *жандармерија*, која би као и турске заптије пре окупације , имала 3091 човека. Она би се имала образовати од заптија, хрватских сережана и од жандара и њихових официра и подофицира. Уколико не би било доста ових официра, да се жандармерији доделе трупни официри. И то је усвојено. У Херцеговини је војни командант, генерал *Стеван Јовановић*, организовао *полицију од* 338 заптија, а од хришћанских усташа који су се вратили из Црне Горе узео је 952 човека, па је од њих створио неку врсту жандармерије, под именом *пандура*. Њихови официри звали су се *харамбаше, потсердари* и *сердари*. Босанци и Херцеговци, који су служили у жандармерији и пандурима, били су знатно слабије плаћени од оних који су доведени из Аустро-Угарске, па су били незадовољни. Зато су августа 1878 пандури неколико пута дезертирали.

У лето 1879 владала је у невесињском крају узрујаност због несређених аграрних односа. 7 септембра те године запаљена је жандармериска станица у Коритима, а у исто су се време почели скупљати одбегли пандури и други незадовољници између Луковца и планине Бабе. 12 септембра отишла је на њих из Невесиња 1 кумпанија пешадије, 35 пандура и 10 жандара, те су се сукобили са четом од 300 усташа. У години 1880 и у првој поли 1881 било је мирно, али је било агитације. Почетком лета 1881 опазило се живље кретање чета у јужној Босни и у североисточној Херцеговини. Појавио се и познати четник *Стојан Ковачевић*, родом из Срђевића у Гацку, па је одважно нападао по гатачком и невесињском крају. Друге су се чете јављале око Коњица и Фоче. У то време су чињене припреме у јужној Далмацији (Бока Которска) да се уведе домобранство. Кривошије су се томе одупирали. Од јуна до августа долазили су гласови да херцеговачки незадовољници прелазе у Кривошије, а Кривошијани да прелазе у требињски крај и преко Црне Горе у северну Херцеговину. Чете почеше сада ударати и на аустриске војне одреде.

31 јула напао је Стојан Ковачевић један војни транспорт близу Цернице у Гацку, разбио га и умакао у Црну Гору. 5 новембра једна мала чета напала је патролу код Срђевића.

Почетком децембра међу главарима православног и муслиманског народа у срезовима Стоцу, Љубину и Билећој био је договор: да не дају своје момчади у војску, док им се то не нареди са Цетиња.

Пред Никољ-дан, 16 децембра, састали су се у Фатници сердари Мрдак Лубурић и Никола Вујовић, пандурски харамбаша Никола Милошевић, поп Лука Крњевић, фатнички кнез Којо Попара, фатнички муктар Салко Бајрамовић, Симо и Илија Радовановићи, Тодор Радовић, Панто Вујовић и Филип Баничевић, па су се договорили и одлучили да не дају регрута. Са збора су послали билећком котарском претстојнику Петрашу писмо, које су сви потписали. У писму су му рекли да не дају солдата. На то оде из Билеће војска да похвата све потписнике и све момке способне за војску. На Никољ-дан, 18 децембра, дигоше попа Крњевића из фатничке цркве са литурђије и ухватише Којy Попару, Илију Радовановића и Салка Бајрамовића. Остали утекоше, па узбунише 8 кнежина, из којих се скупи у селу Давидовићима 200 људи. Мрдак Лубурић и 6 његових другова јавише ово 23 децембра из села Липника писмено Бошку Мартиновићу, молећи га да то саопшти црногорској влади и од ње да исходи да се њихова чељад пропусти преко границе у Црну Гору, а њима да се даде оружја и џебане.

Аустро-угарска војна снага у Босни и Херцеговини износила је почетком новембра 1881 године 16830 пешака, 564 коњаника и 48 топова. Трупе, које су боравиле у Санџаку, јужној Босни и у Херцеговини, биле су распоређене овако. У Санџаку су била 4 батаљона и 2 брдске батерије; у Чајничу, Горажду и Фочи 3 батаљона; у Сарајеву, Рогатици, Вишеграду и Прибоју по 3 батаљона и 2 батерије; у Мостару, Коњицу и Невесињу 5 батаљона и 2 брдске батерије; у Требињу и Билећој 4 батаљона и 1 батерија; у Стоцу, Љубињу и Гацку 4 батаљона и 1 батерија. Све војне јединице, сем оних

у Санџаку, имале су мирнодопски број момчади. Опазивши да се примиче опасност устанка, главни командант војске, генерал *Херман Долен* у Сарајеву, затражио је 1 децембра да му се хитно пошаље појачање од 7 батаљона.

Правим почетком устанка сматра се нападај становника Борча на жандарску станицу у Улогу у ноћи уочи 11 јануара 1882. Усташи, које су предводили *Салко Форта* и *Васо Буха,* опколили су станицу и позвали жандаре и пандуре на предају. Но ови су се, по аустриском извештају, бранили 30 сати, па се тек онда предали на веру и под погодбом да оду из Улога под оружјем. Од посаде прешли су усташима 4 домаћа жандара и пандурски потсердар *Перо Тунгуз,* који је и пре предаје био у споразуму са усташима. Због свог географског положаја, јер се ту састају и укрштају путови од Фоче, Сарајева, Коњица, Мостара и Гацка, Улог је био врло важна војничка позиција.

16 јануара послао је Тунгуз из Улога својих 200 људи на Главатичево, да га заузму. Тамошњи жандари умакоше у Коњиц. Са Тунгузом је стојало у Улогу 500 људи, а једна његова чета била је на Моринама на Пашиној Ливади. 200 усташа стојало је код Калиновика, али нису дирали у тамошње пандуре. Ради појачања ових жандара послана је из Фоче 1 кумпанија пешадије, која је приспела у Калиновик 16 јануара. На другој страни Херцеговине, у Мокром Долу (северно од Билећа) напала је 17 јануара чета *Осман-бега Тановића* једну провијантску колону и разбила је. Исти дан налазио се Салих-ага Форта са четом од 400 људи код Давидовића, у западном крају билећког среза. 18 јануара покушали су Аустријанци да поврате Улог. Војску је водио један обрстар. Аустријанци су успут палили куће и сенâ, жене и нејач бежали су испред њих. Усташи, које је водио Тунгуз, дочекали су Аустријанце на Моринама, потукли су се с њима и вратили их натраг. Узмак Аустријанаца био је врло брз, па су усташи запленили 200 товара свакојаких војничких потреба.

До 20 јануара усташи између Главатичева и Коњица појачали су се доласком нових побуњеника, па

се једно њихово одељење од 400 људи показало на Врапчу код Коњица, а затим се повукло до Борака. Код Главатичева их сада није било више од 150, а других 150 стојало је између Заборана и Горњег Зијемља. Из Фоче су Аустријанци послали опет појачање Калиновику, али овога пута 3 кумпаније, које су стигле 20 јануара.

Изненадна појава усташких чета између Коњица и Главатичева, у Трусини, Дабру и око Билеће и Корита уплашила је Аустријанце, иако се могло знати да су вести о јачини чета биле претеране. Нарочито је био велики страх да усташи неће великом силом нападсти коју важну истакнуту тачку, као Фочу, Метохију, Корита или Билећу. Чуло се да се у Гацку појавила чета од 1000 људи. Сем тога почеле су стизати вести да има неког комешања и склоности за буну и око Вишеграда, Рогатице и Фоче, а ни у Босанској Крајини да није све поуздано. Зато је још 12 јануара главни командант Долен затражио опет да му се пошаље оних 7 батаљона, што их је тражио 1 децембра. Војно министарство је чинило приправе. 17 јануара је јавило да је учињена важна измена у главној команди. Долену је одузета команда у Херцеговини (мостарски округ), па је комнаду над војском у Далмацији и Херцеговини добио генерал Стеван Јовановић. 19 јануара је војно министарство одредило да се пешачке кумпаније у јужној Босни, у Херцеговини и Далмацији повећају са 1 официром и 58 момака и да се појача тврђавска артиљерија (у јужној Далмацији), инжињерија, пионири, брдске батерије и брдска комора. Док појачања не стигну имала се војска држати дефанзивно, а само којипут које одељење да прокрстари кроз побуњене крајеве, не би ли усташи стекли уверење да аустриска војна снага није слаба. Са експонованих тачака, које се саме не могу бранити, а појачања им се не могу слати, имају се повући жандари и војници.

Док су Аустријанци чинили ове припреме да угуше буну и усташи су се спремали на отпор и радили на проширењу устанка и организацији. Устанак се после удара на Улог проширио на северни и североисточни

крај невесињског среза, на Коњичку Жупу (око Главатичева и Бјелемића), Борач и Загорје, а одавде се ширио преко Трнова према Сарајеву, преко Мрежица Прачи и Раљену и у фочанску Дрину. И Гацко је било вољно да се буни, али је службена Црна Гора деловала да Гачани остану мирни. Зато су војвода Богдан Зимоњић и други главари стишавали своје Гачане.

Уз устанак су пристали нарочито муслимани, јер су они против аустриске управе били јаче озлојеђени него православни. Муслиманима су се ставили на чело угледни бегови и аге. Самих бегова са Загорја било је око 20. Нема сумње да су муслимани стајали у вези са турским властима и угледним муслиманима у Санџаку и да су одатле потстицани на буну. Према црногорским извештајима вођи устанка били су у почетку сем *Сали-аге Форте* из Борча, још три Борчанина: *Омер Шесто, Омер Шачић* и *Мујо Куртовић;* од *Ченгића* са Загорја *Дервиш-бег* и *Ибрахим-бег Кутолије* и *Салих-бег Ченгић; Дервиш-бег* и *Мула-бег Палиповићи* са Загорја; *Ибрахим-бег Шурковић* из Коњичке Жупе и *Дервиш-ага Мурга из* Трнова. Од православних било их је мање; у прво време готово сам *Перо Тунгуз* и *Васо Буха* од Колешка. Покасно се одметнуо *Ахмед Дедовић,* бивши турски бимбаша, из невесињског краја.

Подигавши буну усташи су се организовали. Одредили су војне заповеднике од командира до десетара и поставили су општину (врховно вођство), која ће диринговати устанком. Сви су се заклели. Организација је извршена пре 23 јануара.

Аустриска војна појачања, што су послана из Фоче у Калиновић, узнемирила су усташе. Испрва су се усташи држали према њима мирно, иако им је аустриски гарнизон био стална сметња и претња. Негде пре 23 јануара одржан је на Загорју усташки збор, на коме је, без сумње, закључено да се аустриски гарнизон мора уклонити из Калиновика, добровољно или силом. Када на позив усташа гарнизон није хтео да се врати у Фочу, усташи опколе Калиновик, оставивши отворену само ону страну одакле води пут у Фочу. Тада се гарнизон одлучи на одлазак, па 23 јануара крене према

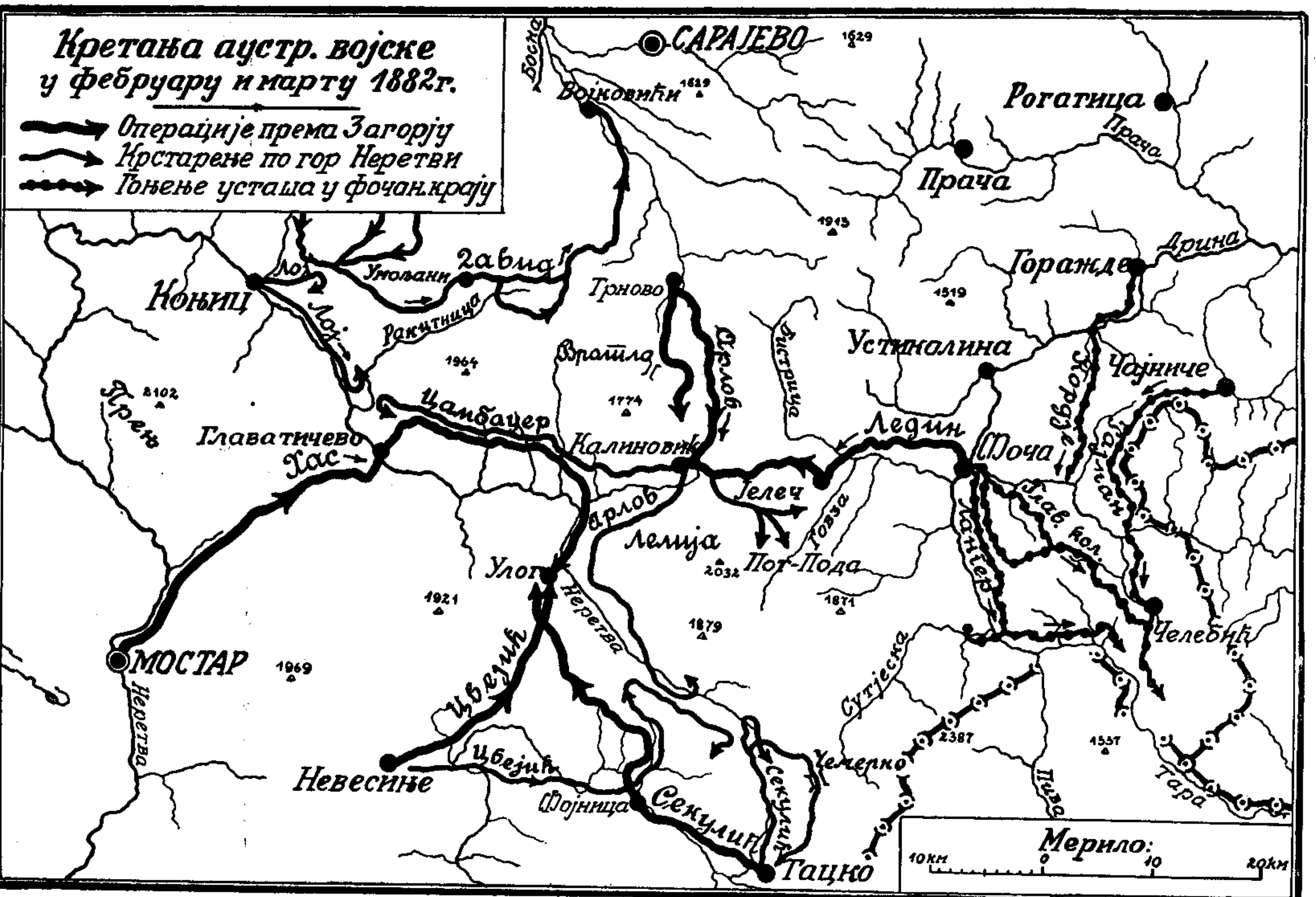

Кретања аустр. војске
у фебруару и марту 1882г.
Операције према Загорју
Крстарење по гор Неретви
Гоњење устаса у фочан.крају
САРАЈЕВО
Босна
Војковићи
Рогатица
Прача
Прача
Дрина
Горажде
Устиколина
Чајниче
Коњиц
Лој
Униовани
Завида
Ракитница
Трново
Вратло
Арлов
Бистрица
Калиновик
Цамбауер
Главатичево
Хас
Прењ
Ледин
Фоча
Корделе
Јелеч
Гозба
Лелија
Пот-Пода
Лаштер
Глав. кол.
Челебић
МОСТАР
Неретва
Улог
Неретва
Цвејић
Невесиње
Фојница
Секулић
Сутјеска
Чемерно
Пива
Тара
Тацко
Мерило:
10км
0
10
20км
1629
1819
1943
1519
1964
1774
8102
1921
2032
1879
1871
1969
2387
1537

Фочи. По једном усташком извештају аустриских војника је било око 700, а усташа 600, и то 300 под оружјем, а 300 без оружја. При узмаку Аустријанце су усташи пратили узастопце, али нису дирали у њих. Усташе су предводили Васо Буха, бимбаша Ахмед Дедовић, 5 Ченгића, Ристо Бакоч, Алекса Шутић и Јово Ковач. Не дирајући једни у друге дошли су и усташи и аустриски војници до села Пољица код херцеговачког Вратла. С непозната узрока дошло је ту до боја. Аустријанци су узмицали лагано, тако да су могли стићи у Фочу тек 26 јануара.

После ових бојева усташи су били једини господари Загорја, па се њихов штаб сместио у Калиновику у касарну, где су се држали договори све до пада Калиновика.

И у невесињском крају су усташи одржали већи збор и то баш на дан битке код Пољица, 23 јануара. Држали су га у селу Грабовици, јужно од Залома. На збору је било око 150 муслимана и православних. Од угледних муслимана било је на збору 5 Љубовића и 3 Башагића. Пре збора су невесињски усташи звали у своје друштво Бошка Гузину из гатачке Фојнице, но он је оклевао.

Колико и сâм, толико и на жељу бечке владе, кнез Никола је желео да се Херцеговина смири. У том послу послао је Ђузу Вукотића у горњу Херцеговину. Око 22 јануара дошао је Ђуза у Гацко и саветовао се с главарима, који су већим делом били склони да се буне, иако су их други одвраћали од тога. Аустријанци су због тога са експонованих тачака повукли војнике у Автовац. Ђуза је Гачанима донео поруку кнеза Николе: да Херцеговина треба да остане мирна. Нека се нико не узда да ће Црна Гора хтети помагати устанак. Црној Гори није до тога. Они који подбадају на устанак, нису народни пријатељи, па ће га и оставити када дође до невоље. Ово се односило на Турску.

Из Гацка је Ђуза отишао у Фојницу Бошку Гузини, а од њега у Братач кући војводе Петра Радовића, где је приспео 24 јануара увече. И овде је скупљеним главарима казао кнежеву поруку. Главари су му рекли

да ће они послушати савете кнежеве, али то могу учинит само тада, ако аустриска управа престане слати у села у гомилама своје људе, који хапсе главаре, а момчад воде у војску. Ако тако не буде, они не могу остати мирни. Још исту ноћ Ђуза је поручио у Борач Салиаги Форти, Пери Тунгузу и Муји Куртовићу шта кнез Никола жели и препоручује. После се Ђуза и лично састао с Борчанима. И они су се показали склони да послушају савет са Цетиња, али само онда ако аустриска управа обећа да неће слати својих људи у Борач док се народ не умири.

Ово, што је Ђуза радио по Гацку и Невесињу, имали су по заповести кнеза Николе учинити Бошко Мартиновић и Никола Андријин у Добру, Рудинама и Завођу.

Миротворна акција кнеза Николе није имала успеха. То је предвиђао и Ђуза и изразио је бојазан да неће моћи одвратити Херцеговце од устанка. Зато је добио заповест да се врати, па је то и учинио и приспео у Никшић 31 јануара.

И сам поступак Аустријанаца није ишао у корист мира. Из једног извештаја се види да су народ узбуниле аустриске патроле, које су ишле по селима, па хапсиле старије угледне људе, а млађе водиле да их уврсте у војску. Уплашени свет одметао се у гору и скупљао се у чете. Усташи су још којекако и мировали, али нису мировали Аустријанци. Док се још Ђуза бавио у Невесињу, па 27 јануара дошао у варошицу Невесиње, сазнао је да је у ноћи уочи тога дана отишла аустриска војска из Невесиња на усташе.

Овде је на месту навести какво су мишљење имали аустриски војни кругови о Херцеговцима и њиховој земљи. Њихов суд се да свести на ово: Опора природа земље и тешке животне прилике створиле су у Херцеговини јак и издржљив сој људи. Земља је слабо насељена, али је малобројни народ здрав и очврснуо је у борби с невољама. Истиче се пркосним поносом и не трпи да му ико ишта уноси у његове животне навике. Од природе је бистар, досетљив и превејан. Одважан је, окретан и познаје добро природу своје земље. На-

викао је подносити свакојаке штрапаце, задовољан је малим и вешт је оружју. Зато је Херцеговац опасан противник у четничком рату по његовим планинама, па су потребни изванредни напори и издржљивост, да се он може савладати. У борби Херцеговац гледа да изненади непријатеља, па се служи препадима, заседама и изненадним противударима, за које уме изабрати згодно време. Фронталном нападају одупире се жилаво, али није вичан издржати нападаје с бока и с леђа.

Овом ласкавом мишљењу о Херцеговцима, које долази с непријатељске стране, додаћу нешто што карактерише њихову љубав према слободи и политичку зрелост, која иде тако далеко, да Херцеговац заборавља доскорашњу дубоку мржњу и непријатељство када отаџбину и слободу треба бранити од непријатеља. Устанак су дигли муслимани и православни, који су се до пред саму окупацију прогонили крвнички и борили се под двема непомирљивим заставама, под турском и црногорском, а сада су се нашли раме уз раме у борби против иноплеменог непријатеља, Швабе, који је дошао, па невитешким дипломатским начином заузео њихову отаџбину. Борци за слободу Херцеговине нашли су и заједничко гесло, које је гласило: *За крст часни и вјеру Мухамедову.*

Вест Ђузе Вукотића, да је тајно у ноћи уочи 27 јануара аустриска војска из Невесиња отишла на усташе, у вези је са једним покушајем аустриског војног вођства, да пре почетка главних операција, које су имале почети тек у фебруару, заузму Жупу, Борач и Загорје. Из Мостара је 26 јануара пошао генералмајор *Цвејић* са 2 батаљона и једном батеријом, па је преко Горњег Зијемља кренуо Главатичеву. Из Невесиња му је дошао у помоћ 1 батаљон јегера, и нешто војске из Коњица. Код Главатичева су их 27 јануара дочекали 600 усташа. Бој није дуго трајао, јер Цвејић није могао сломити отпор усташа, па је 28 јануара кренуо натраг.

С друге стране, од Сарајева, пошао је обрштар *Хоце* са 5 батаљона и с једном брдском батеријом. Његова је намера била да преко Трнова и Рогоја сиђе у

Доропоље, а одатле да се попне на Крбљине и да се утврди у источном крају Загорја, па да осигура пут Сарајево—Фоча и путове који воде из Фоче Коњицу, Невесињу и Гацку. Од Цвејића је требао да дође један одред до Улога. Али Цвејићев неуспех код Главатичева осујетио је цели план. Стога је Хоце, дошавши у Доброполје, променио план, окренуо кроз Мрежицу према Фочи, где је стигао 2 фебруара. Цео успех састојао му се у томе што је појачао фочански гарнизон. Из Фоче је генералмајор *Обадић* вршио 4 и 5 фебруара крстарења јужно и западно од Фоче.

Акција Обадићева је била у вези са појавом Стојана Ковачевића, који је 31 јануара дошао у Тјентиште са неколико стотина усташа, па опколио жандарску станицу. По аустриском извештају, жандари су се одупирали 40 сати, а предали су се када су им усташи дозволили да могу отићи под оружјем. Одатле је Стојан отишао к Броду више Фоче.

Који дан пре 8 фебруара усташи су попалили све касарне по фочанском срезу. Солдати су се збили у Фочу, а 300 их се закопало у Бокићу. Солдати су имали 78 мртвих, а усташи 14, од којих су највише Грдијевићи. Бегови овога краја добровољно су отворили своје амбаре, да се хране усташи.

И око Рањена и Праче крстариле су аустриске чете.

У јужној Херцеговини налазила се 28 јануара чета Осман-бега Таковића. Њу су тога дана спазила 2 баталјона, која су ишла из Билеће у Требиње. Чета се налазила код Арсланагића Моста, па се почела повлачити пред војском, која је наступала од Нецвијећа. Како је чета била слаба, морала је узмаћи преко моста и на узмаку је била присиљена упустити се у бој. По аустриском извештају чета је имала знатне губитке.

Како се није могло очекивати да ће аустриска појачања стићи пре средине фебруара, а то су могли знати и усташи, ови су одлучили да за времена искористе аустриску слабост. Привучене су неке чете, које су биле даље од Загорја. Почетком фебруара усташи су на Загорју имали око 1200 људи. Салко Форта је био на Зи-

јемљу са 200, Тунгуз код Главатичева са 200, у крају јужно од Фоче бавио се Стојан Ковачевић са 500—600 усташа. Као претстража према Трнову стојало је на Крбљанима 200 људи. Чете су врло често мењале своје положаје, а и јачина њихова била је нестална. По једном усташком извештају од 4 фебруара главни командант је био Бећир-бег Ченгић. Под његовом командом била је летећа чета Стојана Ковачевића, одељења Пере Тунгуза и Салих-аге Форте, чета Мрдака Лубурића, одељење Васе Бухе на Загорју, одељење бимбаше Ахмеда Дедовића у невесињском крају и одељења Смаил-аге Ченгића и Хасан-бега Сабљице.

За усташе су велику вредност имали они крајеви који су били до црногорске границе. Преко њих су усташи подржавали везе с Црном Гором, од које су очекивали помоћ у оружју и муницији, и преко Црне Горе су одржавали везе с другим светом. Како су ови крајеви и за Аустријанце били врло важни, јер је кроз њих ишао друм од Требиња преко Билеће у Гацко, усташи су се и због тога појављивали често овде. Њихове чете су узнемиравале војничке патроле и транспорте. Како је Гацко стално остало мирно, а због црногорске границе било важно, Стојан Ковачевић позове Тунгуза и Форту да ударе на Метохију и Автовац. Међутим томе се одупре војвода Богдан Зимоњић и свади се са Стојаном, који је дошао из Дрине у Гацко. Стојан је дошао у Гацко с четом од 80 друга. Изјутра 9 фебруара набаса на њега једно одељење аустриске војске, па га нападне. Бој је трајао 4 сата, после чега Стојан умакне у планину Самину.

Некако у то време одметнуо се и војвода Петар Радовић из Братача, пошто су га напале 3 кумпаније војске. Он им се са десеторо момчади одупирао колико је могао, па је онда узмакао. После су Аустријанци ударили на његову кућу, те му заробили жену и 6 деце. У то време су допали аустриске тамнице и Бошко Гузина, Јован Голијанин и Симо Ђоговић.

Пре него би стигла аустриска појачања, науме усташи са Загорја да нападну Трново и да побуне планинска села између Трескавице и Сарајева, те да унесу

забуну међу Аустријанце у Сарајеву. Надајући се томе, из Сарајева је 3 фебруара послан 1 батаљон у Кобиљдô, а доцније, чим стигну појачања, имала су отићи 2 батаљона у Трново. Усташи окрену на Ледиће близу Трнова, па 9 фебруара нападну патролу, која је, по усташком извештају, била већа. Усташи, како вели њихов извештај, посеку 21 војника, а 9 их заробе, те их одведу на Загорје. Исти дан су сишли други усташи с Крбљина, па се састали са онима што су долазили од Ледића, код села Турова близу Трнова. Усташи нису имали намеру нападати али су на њих пошли из Трнова 10 жандара, једна кумпанија и један мали одред, у свему 140 момака. После 1½ сата борбе усташи се повуку у Трескавицу. По казивању људи из Трнова, Аустријанци су изгубили 16 људи.

Увече 9 фебруара дошла је Трнову из Сарајева помоћ од 1 батаљона. Усташи одлуче да 11 фебруара нападну Трново. План је био да њихова три одељења, у јачини од 1200 људи, нападну Трново са три стране. Једним одељењем заповедали су Ибр-ага Тановић и Јован Самарџић, другим Стојан Ковачевић и Вук Игњатовић, а трећим Хајдар-бег Ченгић. По аустриском извештају усташи су се налазили на висовима, западно од Трнова. Они су у зору почели наступати према аустриским шанчевима и касарни. Први је пошао Хајдар-бег Ченгић, па отео на јуриш 2 шанца и са својим братом Ферхадбегом стигао до касарне. Ту погибоше обадвојица. И друга усташка одељења су нападала, па потисла Аустријанце и отела им шанчеве. Али Аустријанци добише појачање с Рогоја и из Сарајева, а усташима поче нестајати муниције. Аустријанци пусте у дејство и артиљерију, па се усташи пред ноћ повуку.

Негде мало пре боја на Трнову усташи су писмено јавили војводи Петру Вукотићу на Чево да мисле ударити на Трново. Сутрадан иза боја јавили су му из стана на Крбљинама за догађај код Ледића и о боју на Трнову. Уједно му јављају да су истог дана када је био бој на Трнову, Аустријанци преотели Фочу, а чете из Фоче се повукле само за пола сата даљине. Усташи

у писму моле војводу да им пошаље пушака и муниције.

После боја на Трнову Салих-ага Форта је отишао Бјелемићима и Главатичеву, у намери да одатле спречава промет између Сарајева и Коњица. Појављивао се по селима око тога друма, Цепима, Ивану и Брадини, у времену од 13—18 фебруара.

Други усташки главари су тога времена одржали веће у Калиновику, на коме је решено да се тражи помоћ и од Турака. У том смислу написано је писмо на два језика, српском и турском, које су потписали 47 главара. У писму су тражили помоћ од султана и великог везира и изразили жељу да опет буду турски поданици, али са пространом аутономијом. Писма су имали однети Хасан-бег Ченгић и Ђоко Радовић. Њих усташки поглавари послаше 20 фебруара Ђузи Вукотићу са писмом које су потписали Ибрахим-бег Ченгић, Салих-ага Форта, војвода Петар Радовић и сердар Перо Тунгуз. У писму моле Ђузу да изасланике, Хасан-бега Ченгића и Ђоку Радовића, упути куда треба. — Но када су ова двојица стигла у Никшић, они се раздвојише, па Радовић остане у Никшићу, а Ченгић оде у Цариград. Повратио се у месецу мају, не добивши никаква обећања од службене Турске.

У првој поли фебруара устанак је имао највећу распрострањеност. Обухватао је област између друмова Сарајево—Горажде—Чајниче, Сарајево—Тарчин—Коњиц и од Мостара даље према истоку до црногорске границе. Аустриски војни кругови су веровали да усташи имају намеру устанак пренети и даље, с једне стране у Рачу и на горњи Врбас, а с друге стране у рогатички крај, где се већ опажало јако врење и несигурност.

Јужна Херцеговина је била углавном мирна. Задатак аустриске војске у овом крају био је: 1) да угуши бунтовни покрет, уколико га је било, 2) да спречи међусобно помагање усташа из Херцеговине и Кривошија и да затвори црногорску границу, 3) да поправља путове и пребивалишта и да осигура важније тачке утврђењима. Војска је према томе осигуравала главни етапни друм Требиње—Билећа—Корита—Гацко и затворила је

у Зупцима комуникације из Херцеговине у Кривошије. Свуда су поправљане старе турске куле и подизане нове.

Сукоба са усташима у јужној Херцеговини имали несу Аустријанци ретко. А када их је и било, били су незнатни. Свакипут су усташи умели измаћи и склонити се у Црну Гору. Знатнији сукоб био је на Кобиљој Глави код Корита, где се једно усташко одељење од 600 људи борило са 4 кумпаније војске, па онда узмакло у Црну Гору.

Често су Аустријанцима стизале претеране вести о јачини усташких чета, које су, тобож, имале по 400 људи и више, па чак и до 2000. Између Корита и Билеће било је малих чета, које су прекидале телеграфске везе. Око њих су се, као око језгре, скупљале друге четице, када је требало извести какав већи нападај. Зато су аустриске војне транспорте морала пратити јача одељења; кадгод и по 6 кумпанија. Нарочито су се често скупљале чете западно од Корита око Љесковца и Меке Груде. Ради тога је обрштер *Галгоци* са 5 кумпанија прокрстарио 20 и 21 фебруара тај крај до Фатнице. Усташа није видео нигде, него је само чуо да је *Трифко Сфорцан* са 150 друга био 19 фебруара у Мекој Груди, па је у ноћи отишао незнано куд. У марту су предузимана кретања у граничном крају, јер се чуло да су се ту склонили бегунци из Кривошија.

До средине фебруара стигла су аустриској војсци појачања, која су се састојала у томе што је повећан број војника у оним батаљонима који су и пре били у гарнизонима око побуњене области, и што су послани и нови батаљони. Цела Босна са Санџаком имала је између 1 и 12 марта 37.215 пешака и 58 топова, а Херцеговина са Дубровником и Боком 24.790 пешака и 32 топа.

Па ипак је главни командант, фелдмаршал-лајтнант Стеван Јовановић, у својој заповести бригадним и дивизиским командантима од 14 фебруара, препоручивао највећу опрезност при офанзиви, која је имала почети. Нападај се имао вршити концентрично према Загорју и Улогу у 5 колона: од Фоче, Сарајева, Мостара, Невесиња и Гацка.

21 фебруара повео је обрштар *Арлов* из Трнова према Крбљинама *Резервну бригаду, која* је била састављена од 1400 људи и 4 топа. Ступили су у бој са усташима, које је предводио *Смаил-ага Хотовац,* на Маљевој Равни 22 фебруара, па су, пошто су усташи узмакли, изишли на Крбљане.

Колона коју је од Фоче повео генералмајор *Ледин* (Ledihn) имала је у свему 1900 људи и 4 топа. И она је пошла 21 фебруара. Први сукоб са усташима имала је источно од села Даничића, па када су усташи узмакли, помакла се до Будња. Увече 22 фебруара колона је ушла у Калиновик. Претражујући куће по Калиновику Аустријанци су у једној нашли један конволут усташких списа и писама. Од 23 фебруара усташа није било више у Калиновику и у његовој ближој околини.

Један део усташа, који су били побеђени код Будња, узмакао је југу, да се здружи са онима на Броду. Уходе су јавиле Аустријанцима у Фочи да је међу усташима на Броду настало живље кретање и да намеравају ударити на Фочу. Због тога генералмајор Обадић позове у помоћ обрстлајтнанта *Пандура* из Чајнича, да заједно ударе на Брод. 23 фебруара прешла је једна усташка чета од 300—400 људи Дрину на Броду и почела се пети на Црни Врх. Опазила их је 1 кумпанија која је стојала у близини као извидница. Добивши из Фоче у помоћ 1 кумпанију и пола батерије, Аустријанци се упусте у бој са усташима. Усташи узмакну према Броду и уставе се на левој страни Дрине. Уграбивши сплавове пређу и Аустријанци на леву страну. Како су Аустријанци били јачи, усташи се повуку према Закмуру.

Из Фоче је Обадић послао 23 фебруара једно мање одељење, подељено у три групе, према Буковима, уз Ћехотину према Зачићима и према Орахову. Група која је наступала према Зачићама затекла је код тог села неколико јачих група усташа, па се морала повући, иако је имала 2 топа. Група која је наступала према Орахову, нашла је код Саша и Драгочаве 300 усташа, а она група што је ишла према Буновима, скренувши

источно, затекла је само 30—40 усташа, јер се главна чета била повукла.

Ово је све што су Аустријанци могли предузети у фочанском крају. Ледин је одвео главни део војске, па остатак у Фочи није могао предузети ништа озбиљније. А није било ни корисно, јер се нигде нису могле остављати посаде. Зато су се усташи, пошто би се повукли, опет враћали натраг. Усташа је било на Бокићу, Хумићу и око Бастаха и Мазоча.

На другој страни аустриског фронта генералмајор *Секулић* је 22 фебруара повео своју колону из Автовца према Сливљу, али се морао вратити због необично јаке буре и мећаве. Како је бура покидала телеграфске жице, Секулић једно време није могао добити вести од других колона. Секулић је добио заповести да 25 фебруара, ако му буде могуће, иде према Улогу и да поведе појачања, која су му имала стићи из Билеће. Но како је он, према Јовановићевој заповести, послао 1 батаљон према Чемерну и Врби, а друга 2 батаљона у Југовиће, Брајчевиће, Објешеник и Фојницу, да усташима бране узмак према Црној Гори, остао је без војске. Зато је сачекао 1 батаљон, што му је послан из Билеће, па је с њим и са пола батерије кренуо 25 фебруара напред и стигао у Фојницу око пола ноћи. Оно његово одељење, што га је послао у Југовиће дочекали су усташи на Брњцу. Бој је трајао 1 сат. Усташи су, према њихову извештају, потисли Аустријанце и гонили их према Сливљу. 26 фебруара кренуо је Секулић из Фојнице према Сливљу. Ујутру 27 фебруара пође он за Цвејићем и састане се с њим на Обрњи. Око 4 сата иза подне усташа већ није било ни у Улогу, ни око њега. Они су се повукли у планину Лелију.

Као најближи Улогу пошао је из Невесиња генералмајор *Цвејић* са својом колоном 26 фебруара. У колони су биле 4 кумпаније и 2 топа. Наступајући, прошла је колона кроз Кифино Село и Плужине, па је стигла на Морине. На Пашиној Ливади било је око 100 усташа, који су после кратка боја узмакли. Уврх Морина, северно од Сватовског Гробља, заузело је око 1000 усташа положаје око Црвеног Кланца на Гвозду и

Сомини, у ширини око $1^{1}/_{3}$ клм. Прва 2 сата усташи се нису нимало поколебали. По усташком извештају не само што се нису поколебали, него су сузбили Цвејића и гонили га до Сомине за читав сат. По аустриском извештају Цвејић је маркирао фронтални нападај и учинио с леве стране заобилазну кретњу, те су усташи узмакли и изгубили се у мраку, који је већ био настао.

Колона обрштера *Хаса* која је пошла из Мостара 20 фебруара, имала је $1^{1}/_{2}$ батаљон и пола батерије топова. На путу из Мостара према Хану на Горњем Зијемљу пратила их је јака бура. До Хана је стигла колона у први мрак. Ту је чекала колону обрштера *Фабриција* из Невесиња, која се састојала од $1^{1}/_{2}$ батаљона и пола батерије топова. Због буре Фабриције се кретао споро, па је 20 фебруара стигао само до Доњег Зијемља. Сутрадан, 21 фебруара, кренуо је даље и састао се с Хасом. Здружени кренули су преко Бахтијевице према Главатичеву. До ноћи су стигли близу места и ту заноћили. У ноћи су се виделе на десној страни Неретве многе усташке ватре, а од леве стране реке се чула вика и пуцање пушака. Ујутру, 22 фебруара, наступали су Аустријанци према Главатичеву. Усташи су држали положаје с обадве стране Неретве. Бој се заметнуо најпре са усташима на левој страни реке, где су усташи држали неколико главица. После жестоке пуцњаве, која је трајала око $2^{1}/_{2}$ сата, усташи су узмакли преко моста на другу страну, па ту заузели нове, врло јаке положаје по странама планине Рачице. Бој се заметнуо опет, а аустриска артиљерија је ступила у дејство. После 3 сата боја усташи су изгубили положаје, па узмакли, већином северу, дуж планине Рачице, према селу Блацима. После 3 сата марша Аустријанци су се зауставили, јер им се одупрло око 1000 усташа, који су се развили у фронт, широк 1 клм. Усташке позиције су биле јаке, брањене великим врлетима, те је бој трајао до мрака. По усташком извештају усташи су имали мало муниције, па су морали пуштати позиције једну за другом и код Главатичева и код Блатеца, и повлачити се. 24 фебруара колона Хасова је марширала у источном правцу према Бјелемићу. 25 фебруара Хас је дао колони одмор у Бје-

лемићу, а 26 је кренуо даље. 27 фебруара Аустријанци су наставили марш према Хотовљу, па стигли до висова с источне стране Улога. Подељени у 3 групе, сишли су к Неретви, прешли преко моста и ушли у Улог, који је био опустео. 28 фебруара сјединили су се са Цвејићевом колоном.

За време ових операција у северној Херцеговини предузимана су, по заповести генерала Јовановића, већа крстарења у јужној Херцеговини, у простору Билећа—Риоца и у крају Билећа—Требиње—Столац—Трусина—Мириловићи, да се не би чете, које су узмицале са севера, разишле по непобуњеним крајевима. Ова су крстарења после настављена 4 и 5 марта и употпуњена су крстарењима крај Билећа—Љубиње—планина Видуша до црногорске границе и од Автовца и Корита преко Коритника и Рилаца према Лукавцу. Крстарења су остала без резултата, јер су се показивали само појединци и мање групе усташа, које су Аустријанци могли видети само издалека. Само се у билећком крају могла спазити покоја мала чета. По селима крај црногорске границе готово нигде није било мушкараца или уопште икоје живе душе.

Заузевши Загорје и Улог, Аустријанци нису могли гонити усташе, јер су места Мостар, Невесиње и Гацко, из којих су војници одведени на бојно поље, остала без заштите. Зато су се 28 фебруара почели враћати натраг. Цвејић је на повратку оставио у Плужинама 2 кумпаније. Секулић је кренуо кроз Борач на Мједеник, где су се били скупили усташи. Но кад је он стигао, повукли су се усташи према Изгорима. Због кише, од које су набујали потоци, Секулић окрене на Југовиће и врати се у Автовац.

Усташи су се додуше уклонили тоталном поразу, али су везе међу њиховим четама биле покидане, те се више није могло говорити о компактним усташким масама. То је био један успех аустриске војске. Други успех био је у томе што је народ престао веровати у успех устанка. У Калиновику је основан сталан логор, где се сместила Резервна бригада обрштера Арлова. Између Калиновика и Сарајева основане су етапе у До-

бропољу и Трнову, које су имале служити као веза између Калиновика и Сарајева. Везу између Калиновика и Фоче имале су подржавати патроле, које су се требале кретати између та два места.

Да после концентричног нападаја не би успех остао пролазан, Аустријанци нису смели допустити да се усташи опет приберу. Требало је усташке чете потражити у њиховим склоништима и сталним гоњењем потпуно их растурити. А усташи су се доиста почели опет појављивати и скупљати се у чете свуда одакле су били протерани. Нарочито је Аустријанцима био сумњив изворни крај Неретве и околина Чемерна, куда су узмакле јаке усташке чете. Зато су у свима крајевима одакле су долазили гласови да има усташа, предузета крстарења јачих или слабијих војних одреда. Али је све било узалуд, јер су усташи избегавали сукобе, те се нису могли нигде видети, иако су остављали видне знакове о свом боравку. У томе је прошла цела прва половина марта.

Међутим су опет стизале вести о јаким усташким четама око Главатичева, Улога и Сливља. 18 марта је у Сливљу био Перо Тунгуз са 900 усташа, а исти дан су виђени он и Форта код села Језера. Због тога су Аустријанци предузели нова крстарења, која су трајала до 23 марта, али су остала без успеха.

Како су неке усташке чете узмакле у фочански крај (чета Ибрахим-бега Ченгића Куталије од 200 људи), где, сем ближе фочанске околине, нису Аустријанци предузели никаквих већих војних операција, и како су усташке чете овога краја биле агресивне (15 марта напале су карауле на Ифсару, а 27 марта су покушале да заузму варошицу Чајниче), одлуче Аустријанци да и овај крај очисте од усташа. За њихово гоњење је аустриска војска имала да наступа у 4 колоне, две бочне и две унутарње. Лева и десна бочна колона и колона из Горажда кренуле су 28 марта, а друга унутарња колона пошла је из Фоче 29 марта. Усташи су се на много места одупрли, али нису могли одолети, па су узмицали. До 1 априла колоне су извршиле свој задатак и претерале усташе преко границе у Турску. Али су операције

мањих одреда трајале до 10 апрала, док нису присилили усташе да се распу или да умакну у црногорску границу.

Службена Црна Гора је још пре 8 марта издала заповест својим граничним командирима у овом крају, а то је 9 марта и потврдила, да у Црну Гору не пуштају усташке бегунце, него да их упућују у Турску. Дуж своје границе, даље према југу, Црна Гора је пропуштала усташе, али у овом крају, тако је гласила заповест, нека их прима Турска. Преко Таре нека ниједан усташ не прелази. Ово је овако, чини ми се, и извршено.

Очистивши и дрински крај од усташа, Аустријанци су гледали да спрече поновно њихово враћање из туђих граница, а онима који нису пребегли, да онемогући опстанак. За то није требало никаквих већих операција, него је само требало затворити границе и вршити систематска крстарења.

За затварање граница генерал Јовановић је одредио да се употреби 7 кумпанија јегерâ на простору од Чемерна до Троглава (код Корита), а одатле даље к југу да се постави други кордон. Од Чемерна даље према североистоку стојаће 2 кумпаније и 2 топа, а 2 кумпаније на Ђурђевици код утока Сутјеске у Дрину. Даље преко Дрине имале су чувати границу посаде у Мазочу, Челебићу и на Јечмиштима. За чување сигурности у унутрашњости, наредио је Јовановић да се на главним комуникационим линијама и на местима која су далеко од гарнизона, ставе на згодном положају мале посаде, које ће осигуравати везе и честим крстарењима спречавати усташка кретања. Крстарења ће се вршити на растојању од једног дана хода, и то барем сваки други дан. И гарнизони су, поједини или више њих заједно, морали вршити крстарења.

У јужној Херцеговини је ради затварања границе размештено 9 кумпанијâ по Зупцима и Корјенићима. У билећком крају, у Добрићеву, Моску, Мирушама, Доњој Врбици и Голобрћу, размештена су 2 батаљона, а 1 батаљон постављен је у Троглаву код Гатачких Корита.

1 маја чуло се у Билећој да се јављају усташи око Бијељана, Давидовића и Рилаца, па је од 15 до 19 маја

извршено у том крају крстарење једног јачег комбинованог одељења.

Иначе је устанак био угушен. Заостала је у унутрашњости, дакако, још по која чета и четица; као на пример чета од 200 људи, коју су водили Салих-ага Форта, Муј-ага Бандић и Перо Рачић. Они су имали смелост да се још у августу крију у планини Игману код самог Сарајева. Имали су и начина да и одатле одржавају писмене везе са неким личностима у Црној Гори.

Службена Црна Гора давала је Аустрији и даље јавних доказа о свом коректном држању. 23 августа граховски командир Бошко Мартиновић издаје својим граничним органима заповест да усташима не дозвољавају прелазак у Црну Гору без велике њихове невоље. Ако затреба, нека страже и пуцају, чим се ко примакне црногорској граници. 25 септембра министар Машо Врбица наређује рудинском капетану да у свом крају спречава враћање усташа у Херцеговину и Боку. Нека рекне усташима да ће сваки који покуша бити стрељан у Црној Гори или ће бити предан Аустријанцима, да га они стрељају.

Усташке вође су после слома устанка избегле, како је који могао, неки у Црну Гору, а неки у Турску. Муслимани, и који су избегли у Црну Гору, отишли су после у Турску, а православни Срби су углавном остали у Црној Гори, сем оних који су се хтели послужити амнестијом цара Фрање Јосифа, па се вратили у Херцеговину.

Од муслимана склонили су се у Турску Салих-ага Форта, Осман-бег Тановић, Омер-ага Шачић и барјактар Лолић. Познати су ми само ови, а без сумње било их је још много више. Салих-ага Форта је тек у новембру 1882 прешао у Црну Гору, па је после отишао у Турску.

Од православних склонли су се у Црну Гору Перо Тунгуз (Улог*), Стојан Ковачевић (гатачки Срђевићи),

---

*) Име у загради значи место, у коме је који становао пре устанка.

Трифко Сфорцан (Корита), Јовица Зиројевић (Југовићи), Васо Буха (Колешко), поп Петар Радовић и син му Ђоко (Братач), Никола Вујовић (Врањска), Мрдак Лубурић (Риоца), Лука Дангубић (од Билеће), поп Тодор Даретић (Корјенићи), Трифко Вукаловић (Зупци) и Никола Радовић (Крушевице). — Перо Тунгуз је живео у Никшићу до 1910 године, па се преселио у Београд. Поп Петар Радовић и син му Ђоко послужили су се аустриском амнестијом, па су се вратили кући.

СТОЈАН КОВАЧЕВИЋ

Верско-просветна борба православних Срба

Верске и просветне прилике хришћанског народа у Босни и Херцеговини знатно су се поправиле пошто је 1856 проглашен Хатихумајун. По наредби Порте састала се у Цариграду у Патријаршији скупштина свештенства и световњака да донесе нове уредбе за православну цркву и школу, у складу са старим привилегијама и турским државним реформама, нарочито са либералним одредбама Хатихумајуна. Босну је на скупштини заступао Гавро Вучковић. Године 1862 донесен је статут *О управи црквених и народних послова православних хришћана у области Васеленске патријаршије.*

Преко сваког очекивања, сношљиво стање православне цркве и школе погоршало се одмах иза уласка аустро-угарске војске у Босну и Херцеговину 1878 године. Заједно са војском, Фрања Јосиф I је послао прокламацију на народ, датирану 25 јула. Између више обећања, која је у прокламацији дао, била су и ова: *Наше оружје штитит ће свакога, а неће тлачити никога. Заповиједа свијетли Цар и Краљ, да сви синови ове земље имају уживати једнако право по закону; да сваколици имају штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра и иметка свога. Ваши закони и уредбе неће се самовољно укидати и штедит ће вам се светиње и обичаји ваши.* У Конвенцији од 21 априла 1879, склопљеној између турске и аустро-угарске владе, у њеном II члану, унесено је: *Осигурава се онима који живе или се баве у Босни и Херцеговини, слобода*

и спољни обреди свих постојећих вера. Но већ у конкордату, што га је 28 марта 1880 склопила цариградска патријаршија са аустро-угарском владом, осигурана је влади могућност да уништава привилегије православне цркве и школе, које су стечене под турском управом у старо и новије доба. Конкордат није регулисао ништа, сем попуњавања упражњених епископских столица, али на начин који је био штетан по православну цркву, јер је дао иноверном аустро-угарском владару право да сам именује епископе и предлаже их Патријаршији само ради испуњења канонских формалности, и да на исти начин са епархија уклања епископе. Тако су босанско-херцеговачки епископи дошли у потпуну зависност од владе. У томе и јесте било све зло што је давило православну цркву и школу у Босни и Херцеговини. Против конкордата дизани су протести, али је Патријаршија тешила незадовољнике тим што је указивала на привремени карактер конкордата. На самовољан начин, без споразума са свештенством и народом, установила је влада 13 августа 1883 консисторију. Ова установа је требала да донесе користи православној цркви, али зато што је њене чланове постављала и плаћала влада, зависна консисторија је потчинила себи свештенство и учинила га зависним и од владе. На владин захтев консисторија је кажњавала, премештала и прогонила све свештенике који нису били по вољи влади, а народу наметала свештенике које народ није хтео.

Војна и грађанска управа у Босни и Херцеговини није се освртала ни на обећања из прокламације, ни на аустро-турску конвенцију. Према тајним инструкцијама бечке камариле — ово је логичан закључак из околности што је владар дозвољавао да се крше његова обећања — органи власти су одмах спочетка почели газити владарева обећања. Андраши је у седници Берлинског конгреса од 28 јуна оспоравао способност Турској, Србији, Црној Гори и евентуалној аутономној босанско-херцеговачкој влади да могу осигурати ред у земљи где су јаки верски антагонизми међу конфесијама. Међутим одмах спочетка извршиоци окупације

су пошли путем који ствара јаке конфесионалне антагонизме, јер су стали протежирати једну конфесију, а гњавити друге две. Место ислама пре, постала је сада фаворит католичка вера, којој припада владар, двор и више племство, а у Босни и Херцеговини досељеници из Аусто-Угарске, чиновници и привредници. Било је додуше и других, политичких разлога, али они не би били тако одлучни, да се поступало праведно са конфесијама. Ту погрешну конфесионалну политику стално су кудили опозициони чланови парламентарних тела у Аустрији, који су неоспорно били добри аустриски патриоти.

Командант аустриске окупационе војске, генерал Јосип Филиповић, одмах по уласку у Сарајево у августу 1878 чини притисак на православно више свештенство, покушава да се меша у црквену управу и да утиче на рад више јерархије. Када је 11 новембра 1878 православна општина у Сарајеву закључила да се од владара тражи слободан избор митрополита, да се слободно оснивају школе и за њих да се купи прирез и да се у државну службу узимају православни Срби сразмерно њиховој бројној јачини у земљи, власт је на ово одговорила прогонима истакнутијих људи, нарочито учитеља.

Католичка пропаганда, коју су водили језуити, помагана од двора и аустриске више аристократије, рачунала је да ће лако моћи постизавати успехе, јер су муслимани терором били застрашени, а православни били неуки и неорганизовани. Зато се пропаганда одмах живо дала на посао. Како јој је политичка власт приправила пут конкордатом од 1880, којим су епископи постали оруђе у владиним рукама, па деловали и на остало свештенство и институције православне цркве, пропагандно деловање је било олакшано, а наклоност политичке власти је учинила неодољивом. Пошто је 1880 стављен у пензију дабро-босански митрополит Антим, Грк по народности, постављен је 8 (20) децембра за митрополита Србин Саво Косановић. Од њега, познатог српског патриоте, очекивао је српско-православни народ много. И он би доиста и учинио,

да су прилике биле иоле боље. Но како су прилике биле неповољне и он сâм је имао да претрпи многе увреде и понижења од државне власти. Њему је на груб начин замерано што се одупире нападајима на православну цркву и српску народност. Шта је све претрпео, казао је он укратко у једном отвореном писму, изневши у њему разлоге који су га нагнали да 1885 године даде оставку.

У писму стоји: да су се власти безобзирно мешале у управу православне митрополије, консисторије и богословије; да га је власт укорила што је у једној посланици тврдио да римска пропаганда насрће на православље, а то, по схватању владе, вређа римску цркву, и власт је захтевала да он своје тврђење опозове, па да у другој посланици изјави да нема пропаганде; да су му заповедали да по жељи власти премешта свештенике, и то под претњом заточења; да је влада створила нарочити орган (консисторију) да сеје смутње и неслогу између свештенства и народа, а од свештеника да створи шпијуне и изазиваче; да му, као епископу, није било могуће радити за православље, јер је био окружен наметнутим му владиним шпијунима у консисторији и богословији, катихетама и војним свештеницима; да су му полициски комесари додијавали саветима да тера политику на штету свога народа и домовине; да му је било забрањено да у одбрану православља одговара на „Отворено писмо“ бискупа Штадлера; да се римска пропаганда свом силом окомила на православље, помагана од владе свим средствима и на све начине.

Ово је само кратак, сумаран преглед свега онога што је са службене и неслужбене стране чињено на штету православља.

После устанка од 1882 године, када је терором био застрашен и православни и муслимански свет, радило се интензивно на гушењу свести и отпора. Жандармерија и полиција биле су свемоћне, а код њих је било свакојаких елемената. На све стране су вребали шпијуни и ослушкивали су шта свет говори. Згодно је неко тих времена рекао: да би на босанској страни

савског моста у Броду требало ставити натпис: *Ово је земља шпијунства и вечите сумње.*

Кроз хиљаде канала и каналића убациван је у народ морални отров; хиљадама жаока злеђени су верски осећаји православних и муслимана. Католици су, додуше, с те стране били поштеђени, али су и они вређани изругивањем свему што је народно, босанско. Зато су се муслимани у више махова селили у Турску. Одушка јадима давали су дописи у *Застави* и *Србобрану* и у понеком аустриском, ческом и немачком опозиционом листу и говори аустриских делегата из опозиције. Зато су новине које су писале о томе, а долазиле кришом, ишле од руке до руке све док се не би распале.

Године 1893 опуномоћиле су 24 општине своје чланове да босанској влади предаду једну петицију. Депутацију, која је носила петицију, предводио је сâм дабробосански митрополит Ђорђе Николајевић. У петицији је тражено: да општине слободно бирају учитеље за своје школе и да се за њих не мора тражити одобрење босанске владе, јер је, по досадањем поступку, владино одобрење злоупотребљавано тим што је влада са одобрењем хотимице отезала, да учитељи не би могли на време почети радити, па је у српско-православним школама настава назадовала. Иако је депутацију довео сам митрополит лично, на петицију влада није дала никаква одговора, него су почеле нове шикане. Владин повереник у Сарајеву, Заржицки, наређује да се по српским школама у Сарајеву кофискују ђачке теке, на којима су биле слике српских светаца, владара и књижевника, а наредбом од 16 марта 1896 заповеда да се све општинске седнице морају пријавити власти са означењем дневног реда. На ово претседник сарајевске општине, Глигорије М. Јефтановић, сазива ширу конференцију 23 јула, која закључи да се против наредбе протестује. То је учињено 2 августа. Сем тога, закључено је на конференцији да се у овој ствари општина обрати заједничком министру финансија у Бечу, у чијем је ресору била управа Босном и Херцеговином, па и самом владару.

Ово су биле последње шикане и безакоња које су православни Срби у Босни и Херцеговини отрпели без енергичнијег отпора. Па како је мера зала била превршила, неколико српско-православних општина одлучи да солидарно иступи против свих незаконитости, што их је досада трпела православна црква и школа од управе, која је ништила православље и прогонила све што је српско. У овим прогонима најревноснији су били многи — не сви — чиновници хрватске и пољске народности.

Решивши да се злу одупру енергично и солидарно, удружило се 14 црквено-школских општина, да се жале на највишем месту, код цара Фрање Јосифа. Да ли су се збиља уздали да ће на том месту наћи правде? Или су мислили да ће цара дирнути у образ, да ће га натерати да учини нешто бар због своје части пред јавности? Саставили су такозвани *Први царски меморандум,* који су потписали претставници општина у Сарајеву, Мостару, Тузли, Зворнику, Брчком, Грачаници, Стоцу, Добоју, Градишкој, Приједору, Новом, Дубици, Санском Мосту и Бијељини и предали га дворској канцеларији у Бечу 5 децембра 1896.

У меморандуму износе какве су повластице у управи црквом и школом имали турскога времена; да им тада није била прогањана српска народност и писмо ћирилица. Затим износе шта им је Цар обећао у прокламацији од 25 јула 1878 и да им је зајемчена слобода вероисповедања конвенцијом од 21 априла 1879. То је све, преко очекивања, погазила управа у Босни и Херцеговини. Онда износе дугачак регистар насиља и гажења права и то поткрепљују конкретним примерима. Изнивши то, моле Цара да им поврати одузета права у цркви и школи: слободну употребу српског имена и писма ћирилице у цркви, школи и ван њих; слободно држање црквено - школских општинских скупштина и одборских седница без пријаве власти; слободан избор свештеника и учитеља; слободно оснивање црквених и школских фондова и примање легата; учешће народа при постављању митрополита; сло-

бодно стварање српских читаоница, певачких и других друштва; решавање молби у одређеном року итд.

Меморандум је потписан и издан у Бечу 23 новембра (5 децембра) 1896. Потписали су га претседници и још понеки члан општинских одбора. За Сарајево Глигорије М. Јефтановић, Ристо Ђ. Бесаровић, Ристо Хаџи-Дамјановић, Јован Митрићевић, Ристо Максимовић, Ђорђо Петровић, Јован Јефтић, Перо Ђокић, Јефто Јовановић и Тано Тупајић; — за Мостар Војислав Шола, Ристо Ш. Зец, Владимир М. Радовић, Никола С. Ћоровић и Перо Шантић; — за Доњу Тузлу и Зворник Лазо Р. Јовановић и Васо Р. Црногорчевић; — за Брчко Јефто Костић; — за Грачаницу Михајило Хаџи-Стевић; — за Столац Перо Лалић и Ђорђо Ковачевић; — за Добој Игњат Трифковић; — за Градишку Давид Сабљић и Симо Малић; — За Приједор Димитрије Антонић и Симо Цвијић; — за Нови Перо Дрљача, Стојан Штековић и Јово Давидовић; — за Дубицу Јанко Мисаљевић и Јово Субановић; — за Сански Мост Риљо Павловић; — за Бијељину Ристо Јеремић.

Мемурандум су хтели предати лично сви као депутација или барем 1—2 њих, али им аудијенција није била дозвољена.

Власт се нашла у чуду због смелости народних претставника и осетила је неугодност због изнесених њених насиља, па се решила да пресијом заплаши потписнике меморандума и све оне који су њихов поступак одобрили. Поступало се на разне начине. Они који су потписали меморандум стављени су под полициски надзор, забрањивано им је да још којипут иду у Беч на жалбу и одузимане су им путне исправе. Чиновницима је забрањивано да станују у њиховим кућама и да у њиховим дућанима купују што им треба. Ко је имао каквих државних лиферација или имао дозвола на гостионице, кафане, трафике и слично, одузимане су му, ако није хтео да се повуче из народне борбе или није хтео да даде изјаву против народних претставника. Неки су и хапшени. У понеком случају се власт служила инфамним интригама. Када би кога пустила из затвора, протурала је у свет лажне вести да

се покајао и пристао уз владу. Лаковерни свет је каткада и веровао у такве лажи, па је окретао главу од оклеветаних. Тако је власт успевала да понеког честитог човека компромитује у очима поштена, али неразборита света. Јефтановићу је власт одузела неколико пословних дозвола, срушила му неколико грађевних објеката под изговором да се налазе у рушевном стању. Сличним начином је још многом у Сарајеву нанесена штета.

Да би рад народних људи парализисала, влада је кушала да створи своју странку. У томе су је морали помагати митрополити, јер су били потпуно зависни од ње. На њену заповест митрополит Мандић у Сарајеву позвао је 6 марта 1897 к себи у митрополију угледне људе из Сарајева, па их је наговарао да Јефтановићу и осталим члановима општине откажу поверење.

Пошто је Мандићев покушај пропао, почела су одмах насиља.

По налогу Земаљске владе у Мостару је окружни претстојник, противно статуту мостарске општине, сазвао у полицију ванредну црквено-школску скупштину, па је, погрђујући и чланове скупштине и општински одбор, *усмено* објавио владарево негативно решење меморандума. А када је скупштина изјавила да се слаже са својим одбором и да је садржај меморандума истинит, претстојник је ту јавно издао наређење владину поверенику Климбургу да општину силом узме из народних руку и да сâм њом управља.

Трећи дан иза конференције код митрополита Мандића сарајевски владин повереник је, по заповести министра Калаја, а с претњом да ће непослушне глобити, позвао 9 марта к себи сав црквено-школски одбор — без претседника Јефтановића, јер је он био у Бечу — и *усмено* му саопштили да га распушта, а да Земаљска влада, у споразуму са митрополитом, именује Петракију Петровића владиним комесаром у општини. Ту одмах предао је Петракију декрет. Да би ово полициско насиље имало јачи ефекат, да би се заплашио народ, свргнути општински одборници су, праћени наоружаним полицајцима, проведени кроз чаршију у општинску

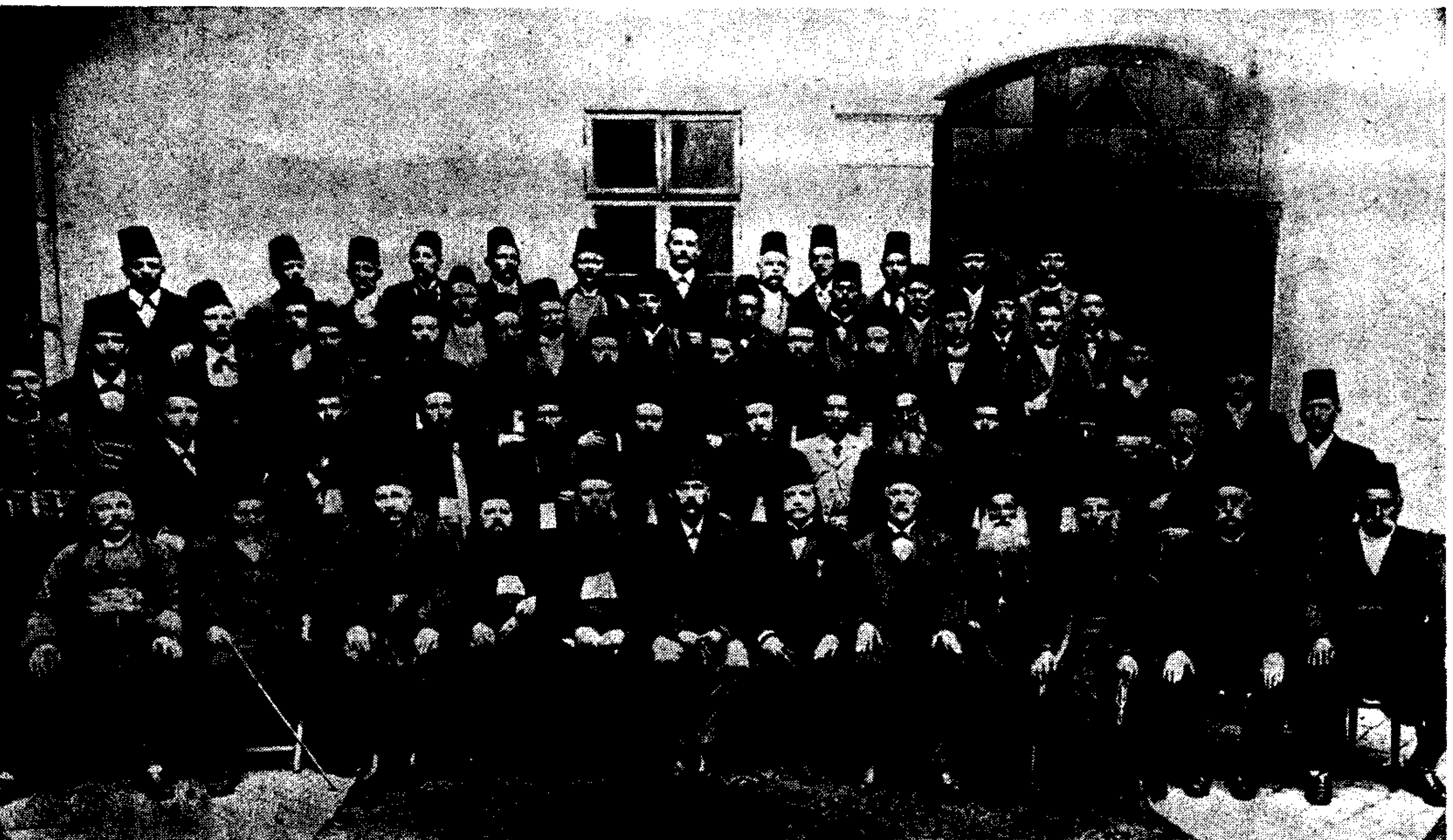

Народна депутација у Будимпешти год. 1900.

канцеларију. Ту су им одузете пословне књиге, документи, рачуни и општински новац и предани комесару.

Црквене клисаре у Сарајеву дале су оставку на клисарску службу, јер нису хтеле да имају никаква додира са наметнутим комесаром. А када је комесар потражио друге, нико се није хтео примити, па је морао узимати плаћене људе.

Оне последице које је влада очекивала, нису ни после прогона наступиле. Место да због терора народ постане попустљив, он је постао чвршћи у борби за своја права. Народном покрету су се придружиле нове општине: у Лијевну, Гламочу, Бугојну, Доњем Вакуфу и Варцару. Где је било владиних комесара у општинама и наметнутих свештеника, народ је одговорио бојкотом против њих. Они који су изневерили народну ствар, па прешли на владину страну — било је међу њима и честитих људи, који су то чинили тешка срца, под пресијом да не би били потпуно упропашћени — они су презирани; нико их о светковинама није походио, многи им нису ни Бога називали, кидане су родбинске и кумовске везе. Наметнути свештеници нису звани да врше обреде, у цркве, где су они служили, народ није ишао; деца су остајала некрштена, брачни парови невенчани, мртви неопојани.

Док је у децембру 1896 била у Бечу на окупу цела депутација, претставници 10 мање имућних општина дали су претставницима сарајевске, мостарске, тузланске и новске општине пуномоћи, да их у даљем раду и борби заступају. А то су били Глигорије М. Јефтановић из Сарајева, Војислав В. Шола и Владимир М Радовић из Мостара, Лазо Р. Јовановић из Тузле и Перо Дрљача из Новог. Испред свештенства сарађивали су с њима прото Тодор Илић из Тешња и свештеник Стијепо Трифковић из Сарајева. Када је и Лијевно ступило у народну борбу, придружио им се Коста Р. Кујунџић. Њих је народ називао народним вођама.

Насиља и прогони потакоше народне вође да на њих одговоре новом жалбом владару, па саставише *Други царски меморандум.* И овај је издан у Бечу, а датиран 19 (31) марта 1897. Потписали су га претсед-

ници и одборници распуштених општина у Сарајеву и Мостару: Глигорије М. Јефтановић, Војислав В. Шола, Ристо Ш. Зец, Петар Шантић и Владимир М. Радовић. Затим опет Јефтановић испред општина у Тузли, Новом, Варцару и Доњем Вакуфу. За Ливно Коста Р. Кујунџић, за Бугојно Митар Попадић, за Гламоч Јово Наерловић.

У меморандуму износе они да су онда када су писали први меморандум мислили да је сваком слободно жалити се владару. Међутим влада је због подношења меморандума прогонила потписнике и њихове општине, па наводе хапшење општинских одборника у Новом, Пере Дрљаче и још неколицине, и распуштање општина у Сарајеву и Мостару. Боје се да ће иста судбина постићи и друге општине. Владарево решење на први меморандум власти су саопштавале усмено, а не писмено, како је ред. Када су предавали тај меморандум, влада је правила сплетке и није им хтела издејствовати аудијенцију. Због свега тога су се и одлучили да после 3 месеца поднесу овај нови меморандум. На владину тврдњу да су народне молбе неистините, одговарају молбом владару да се изашаље једна непристрасна, од владе независна, комисија, која ће утврдити јесу ли жалбе истините или нису.

Овога пута су подносиоци меморандума добили аудијенцију, али не као депутација, и предали су владару лично меморандум. Када су о том обавестили народ у Босни и Херцеговини, настало је велико весеље, па је тај тобожњи успех поздрављен безбројним телеграмима Јефтановићу и његовим друговима, не само од православних, него и од муслимана. Мислило се да је постигнут неки велики успех, па да ће се задовољити правда. Но убрзо се показало да је то била обмана. 24 априла је владин повереник у Сарајеву саопштио Јефтановићу „да Његово Величанство Цар није обнашао ништа одредити на поднесени му други меморандум.“

Овакво багателисање народних жалби још је јаче распалило народ. Он је на то одговорио још јачим бојкотом свих ненародних људи и свештеника који

су пристајали уз владу. Није тражио њихова чинодејства, па је престао долазити и у цркве у којима су они служили. Наравно, ово је могло имати рђавих последица по православље, али се народ, који је кроз векове навикао молити се Богу и без цркве, није отпадио од вере. Власти су појачале репресивне мере, прогониле су учитеље српских школа и издавале су наредбе, којима су хтеле потчинити православну цркву и понизити је.

У месецу децембру 1897 члан аустриске делегације Кафтан изнео је у делегацији неправде које се чине Србима православне вере у Босни и Херцеговини, позивајући се на факта, изнесена у Првом и Другом меморандуму. Министар Калај се у свом одговору трудио да ствар обеснажи и разводни, али је ипак морао признати да се нешто мора учинити и да ће и он и босанска влада изићи народу у сусрет, што више могу.

Но на том се обећању све и свршило. Шта више, после је Калај врднуо, па је своје обећање назвао обичном изјавом. Вође, видећи да се народна ствар неће маћи с места, узеле су ствар у своје руке и почеле су народне жеље сређивати. У раду су се руководиле тежњом да се очувају сва народна права, стечена у турско доба, да се световном елементу осигура јак утицај у управи школом и црквом и да се учврсти веза са Цариградском патријаршијом.

Тежња за везама са Цариградском патријаршијом није била израз симпатија за њу. Још су увек биле живе успомене како је турскога времена Патријаршија поступила са српско-православним народом у Босни и Херцеговини као маћеха, како је у конкордату од 1880 издала интересе цркве и народа и како је још и овога времена поступала са Србима у Турској, који су остали под њеном јурисдикцијом. Чување веза с њом био је један политички потез против Аустро-Угарске, која је радила да покида све старе везе народа у Босни и Херцеговини с Турском, па да ове затим што јаче привеже за се и учини их и de jure својом провинцијом. Због тога народне вође нису хтеле за православну цркву своје отаџбине тражити ни аутокефалност, ни

спајање са Српском патријаршијом у Угарској и Хрватској, која је уосталом и сама била потлачена.

Гл. Јефтановић и Вл. Радовић скицирали су главне мисли и основе о уређењу цркве и школе, па су већ у децембру 1897 затражили аудијенцију код министра Калаја, да му покажу свој нацрт. Он је то погледао и рекао им да се о томе добро посаветују и са стручњацима, па нека израде статут и донесу му га, а он ће га брзо решити.

У пролеће 1898 народне вође су послале митрополиту Мандићу Вл. Радовића и Перу Шантића, да позову сва три митрополита на заједнички рад око Нацрта устава. Но Мандић је у име све тројице то одбио. Тада су Јефтановић и Радовић радили сами, па су се о Тројчину-дне састали у Сремским Карловцима са В. Шолом, Л. Јовановићем, В. Црногорчевићем, П. Дрљачом, С. Малићем, К. Кујунџићем и Р. Хаџи-Дамјановићем. Узели су у помоћ стручњаке и зналце канона, па су, уверивиши се да ни у чем нису претерали, нити тражили што сувише, готов *Нацрт устава црквене и школске самоуправе српског православног народа у Босни и Херцеговини* однели у Беч Јефтановић, Шола и Кујунџић и 7 јула га показали министру Калају.

Калај, видевши да је устав опширан — имао је 246 §§ — рекао је, да ће га дати на оцену Босанској православној јерархији и Босанској земаљској влади. Народне вође су му рекле да би добро било Нацрт поднети и Цариградској патријаршији, јер је она глава православне цркве у Босни и Херцеговини. Љутито им је одговорио: „То ви можете тако у новинама писати, а не преда мном говорити." А када су му још понешто рекли о томе, он им је рекао: „Забрањујем вам да даље говорите о томе."

Вођама, наравно, није било право да о каноничности устава изриче суд иноверна босанска влада и од ње зависни митрополити, па се реше да иду у Цариград, да се саветују са патријархом и Синодом. Тамо су стигли крајем јуна по старом календару) 1898, па су 10 (22) јула отишли у Патријаршију да се јаве, а 13 (24) јула су пре-

дали Нацрт заједно са претставком о узроцима који су их навели да га израде.

У претставци моле Патријаршију да даде своје мишљење: да ли Нацрт одговара духу православне цркве. Износе права православне цркве и школе у турско време, која права сада ништи иноверна влада преко потчињених јој епископа. Лек томе злу може се наћи ако се конкордат од 1880 замени уредбом, коју садржи Нацрт.

У прво време није Синод имао шта да приговори са канонске стране. Напротив, патријарх је народним вођама усмено рекао да се у Нацрту даје државној власти више права него што га у њих има турска влада, која се ништа не меша у њихове црквене и школске послове. Патријарх и Синод су обећали да ће босанско-херцеговачким митрополитима упутити посланицу, којом ће их позвати да строго поступају по канонима и прописима православне цркве. А други акт ће патријарх упутити министру Калају, од кога ће захтевати да босанским властима изда заповест да народу не отежавају слободно вршење верских дужности.

Но убрзо се мишљење и расположење Патријаршије променило. Настао је, тобоже, неспоразум због претставке и Нацрта. У томе је, свакако, имао прсте аустро-угарски посланик *Količe*. Вође су због тога ишле неколико пута у Патријаршију, и изјављивале да они не траже од Патријаршије одобрење Нацрта, него само мишљење Синода о његовој каноничности. 1 септембра 1898 су дале и писмену изјаву у том смислу, изневши у њој како знају да се за Нацрт мора тражити и пристанак владара и владе. Да ли су тада вође опазиле да је у Патријаршији започела једна нечасна политика? Чини се да јесу, јер су одлучиле да повуку натраг и претставку и Нацрт, па су то и учиниле изјавивши 10 септембра да повлаче обадвоје.

Негде у ово време — датум није познат — посланик Количе, кога су вође посетиле и ставиле му се на расположење, саветовао им је да не седе више у Цариграду, него да иду у Беч. Тамо је, рекао им је, њихова ствар позната, па је тим утрвен пут и ситуација

је повољна. Како и он сам намерава ићи у Беч, заузеће се и он, па ће се питање у Бечу повољније решити.

Вође су се сетиле да их Количе хоће да одмами из Цариграда, али им се чинило нетактично не послушати га, јер би им се могло пребацити да су се узјогуниле, па неће да изиђу у сусрет Калају. Они су се онда поделили, па су Јефтановић и Радовић отишли у Беч, а Шола и Кујунџић су остали у Цариграду. Тако су изиграли Калајеву намеру. Зато, када су она двојица дошла у Беч, Колича нису могли нигде наћи, иако је био у Бечу, а тако исто ни министра Калаја. Овом неинтересовању аустро-угарских државника могао је бити узрок и то што су они у Цариграду, свакако за добар новац,*) целу ствар уредили у Патријаршији онако како су желели. Међутим је Калај био позвао босанско-херцеговачке митрополите да и они израде устав православне цркве, па да поднесу Патријаршији на благослов.

Када су вође хтеле да народ упознају са својим Нацртом устава, па рукопис послале листу *Српском Вјеснику* у Мостар, да се штампа, власт је забранила штампање.

Јефтановић и Радовић су из Беча опет отишли у Цариград, па је 21 октобра босанско-херцеговачка депутација отишла патријарху Константину. Јефтановић му је испред свију, правећи се свему невешт, захвалио на заузимању, и рекао да очекује да ће Патријаршија и даље бранити православни народ и цркву. Они ће остати у Цариграду још дуго и долазиће у Патријаршију. Патријарх им је саопштио да је у ствари народних жалби писао митрополитима и влади, па очекује од њих одговор. Они нека му долазе када год хоће, а он ће учинити што год буде могао.

Патријархове лепе речи биле су проста обмана. Он је са Синодом већ 27 септембра решио ствар против народних жеља. Патријаршија је посланицом од 15 септембра (по старом календару) обавестила сва три митрополита о томе. Али како је, ваљда, у посланици било и таквих места, која нису била по вољи влади, по-

*) То се открило после, када је патријарх Константин збачен.

сланица није штампом објављена. Покушао је то *Српски вјесник* у Мостару и духовни лист *Источник* у Сарајеву, али је влада забранила публиковање.

Митрополити и влада су 15 (27) јануара 1899 послали разјашњења на народне жалбе, које су изнесене у претставци. На том основу је Патријаршија 15 (27) фебруара 1899 упутила митрополиту Мандићу посланицу. У њој се вели да су патријарх и Синод, додуше, примили у почетку од неких православних хришћана молбе и нацрт, али су задржали себи право да о њима одлуче, када их проуче. Уверивши се да статут није „у складу са постојећим нашим црквеним редом“ одбацили су га. А осведочивши се из епископских разјашњења да ни жалбе нису основане, забацили су и њих као неосноване. Вођама су препоручили да се врате кући и да се мирно владају, са епископима да се измире и покоре им се. У епископе и владу нека имају потпуно поуздање; у владу „ради њене искрене заштите православне цркве и њених интереса.“ Народне вође и оне које су их опуномоћили, сматра незадовољном мањином, која има друге циљеве, а не одбрану вере.

У другој посланици од истог датума, која се имала објавити народу, даје се такођер за право митрополитима и влади, па се бестидно износи и ова груба неистина: „ А пошто имате очинску и народољубиву владу, која толиким доброчинством обасипа свој народ без разлике племена и вере, која вам пружа благотворну заштиту, која поштује свету и православну веру наших отаца, њезине свете каноне и ваше свештене заводе,“ па се даје овај савет: ‚дужни сте ви да јој поклоните потпуно поверење и да јој враћате те благодети дужном послушношћу и мирољубивим и лојалним владањем . . .“

После публиковања посланицâ почеле су вођама стизати од народа и парохиског свештенства нове молбе и тужбе, које су вође предавале патријаршији као нове доказе да су владина и митрополитска објашњења неистинита. До 6 јула 1899 дошло је жалби из 45 места.

Вође су остале у Цариграду до почетка јула (по

старом календару) 1899, а на неколико дана пред одлазак предале су Патријаршији нову, врло опширну споменицу, датирану 24 јуна (6 јула), као одговор на патријархову посланицу од 15 фебруара 1899.

У њој бране своје тврђење да стање православне цркве у Босни и Херцеговини није добро. Патријаршија је о томе криво обавештена. Патријаршија их је ланске године признала народним претставницима, а сада их сматра заступницима малог дела народа. Босна и Херцеговина имају 58 црквених општина по варошима, које имају утицаја и на сеоске општине у својој околини. По селима има 42 веће, уређене општине. Од свих општина дале су им пуномоћ 45 варошких и 15 сеоских, а то је већина. Није истина што се са владине стране тврди да има 300 општина. Нису то српско- православне општине, него су то општине политичке.

Патријарашка осуда Нацрта и претставке — вели се даље — изазвала је разочарење и нерасположење у свештенству и народу. Да се Синоду докаже да је православна црква у дезорганизацији због владе и њој послушних митрополита, парохиско свештенство и народ слали су све нове и нове оптужбе, од којих су вође послале Синоду 3 молбе и жалбе од свештенства, а од народа из 44 места. Онда се осврћу на 6 тачака патријарашке посланице, па их побијају и износе какву све милост босанске владе ужива католичка црква, док се православна прогони.

Или је на ову претставку Патријаршија нешто учинила, или се влада није више могла отимати дужности да ступи у преговоре с вођама, уз које је стајао сав народ, па је дала миг митрополитима да с вођама преговарају о уређењу црквено-православних послова. Стога су митрополити преко некога ставили до знања вођама да су вољни преговарати. После извесних затезања и порука, митрополити су одредили 7 (19) децембар 1899 као дан преговора и позвали су Јефтановића, Шолу и Кујунџића на преговоре у Сарајевској митрополији. Владимир Радовић није тада био жив. Умро је 4 септембра. Но пре него што се приступило преговорима, митрополити су вођама изјавили да неће дозво-

КОСТА КУЈУНЏИЋ

ВОЈИСЛАВ ШОЛА

ГЛИГОРИЈЕ ЈЕФТАНОВИЋ

СТЈЕПО Х. ТРИФКОВИЋ

ВЛАДИМИР РАДОВИЋ

Народни прваци у верско-просветној борби

лити да се дискутује на основу народног нацрта и о конкордату. Да се не би осујетили преговори, вође су пристале на ова ограничења, али са додатком да се преко тих тачака *пређе засада*.

Преговори са митрополитима трајали су 4 месеца. Први су преговори вођени са сва три митрополита, Серафимом Перовићем, Николајем Мандићем и Григоријем Живковићем. После преговора Мандић је у име своје и друга два митрополита изјавио: да је његово мишљење да се црквено-просветна самоуправа уреди на основу компромиса, и предложио како се шта има унети у нову уредбу.

Како су ови предлози знатно отступали од односних тачака у народном нацрту, вође нису хтеле да приме на се одговорност да приме или не приме митрополитске предлоге, него су закључиле да позову на договор претставнике главних општина. Са тим се сагласио и митрополит Мандић. На збор су дошли заступници 40 најугледнијих општина, световњаци и свештеници, и већали су 10 и 11 јануара 1900 године. У резолуцији, која је донесена на збору, вели се да се народни претставници слажу у многом са митрополитима, јер је то изнесено и у народном нацрту. Али се не слажу у питању о устројству епархиских скупштина, консисторија и вишег духовног суда, о бирању свештеника у одборе само гласовима свештеника, о бирању митрополита и о надзору власти. Требало је умолити митрополите да се и у тим питањима сложе с народом. Резолуцију су 12 јануара однели митрополиту Мандићу 12 најугледнијих претставника свештенства и народа. На збору је још закључено да иде једна народна депутација у Будим-Пешту, када се буду састале делегације.

Вође и митрополити су се и после састајали више пута и водили преговоре о спорним питањима. Но преговори нису довели до споразума. Митрополит Мандић је 26 фебруара саопштио Јефтановићу 5 тачака у којима митрополити не могу пристати ни на какво попуштање. Одговор су вође примиле 13 маја, баш уочи дана када су требале да пођу у Будим-Пешту, где су се са другим

депутирцима имали саветовати о црквено-просветном уређењу и тражили аудијенцију код владара, да му опет предаду меморандум.

У Будим-Пешти су изасланици свештенства и народа израдили до 30 маја *Трећи царски меморандум*. У њему су изнели историју Нацрта, па како су преговарали с Калајем и како митрополити нису хтели да сарађују, па су га сами израдили. Онда износе нова насиља, која никако не престају, док се католичкој цркви иде на руку преко крајњих граница, па јој се из провинциских средстава даје и капом и шаком и допушта јој се да гази наредбе и да насрће на друге вере. Моле владара да поради да у Босни и Херцеговини вреди једнако право за све вере. Меморандум је издан у Будим-Пешти, а датиран 17 (30) маја 1900. Потписала су га тројица главних вођа и претставници из 45 општина. За других 28 општина, које нису послале своје људе, вредили су потписи вођа, јер су им те општине дале пуномоћи. Лично је дошло у Будим-Пешту 58 изасланика, од којих је било 18 свештеника. Предаја меморандума владару била је Калају непријатна, па је радио да то осујети. Обећањима, која није мислио испунити, постигао је да се депутирци врате кући не предавши меморандума.

Одговор, које су вође дуговале митрополитима, написан је у Сарајеву 1 (14) јула 1900. Потписали су га Јефтановић, Шола и Кујунџић. У одговору претресају оних 5 спорних тачака, па су према њима текст одговора поделили на главе: о конкордату од 1880, о епархиским конзисторијама, о вишем духовоном суду, о епархиској скупштитини и о највишој црквено-школској власти. Наравно, у овим су питањима вође задржале своје раније становиште, које је било противно митрополитском схватању.

Из Калајева одуговлачења преговора вође су се увериле да он ради да осујети предавање Трећег царског меморандума и да добије времена да откроише неке ствари (постављање бањалучког митрополита и наметање неких свештеника без народног избора), као што је и учинио. О томе их је уверио и непомирљиви

одговор митрополита од 19 марта (1 априла) 1901. Овога пута су митрополити били опширнији него иначе. И они наводе историске цитате и износе мишљења теолога, а све то у намери да докажу како световњаци у Босни и Херцеговини нису имали правâ у црквеним пословима, нити су их могли имати, а привилегије под Турцима да су биле илузорне. Аргументи су им неубедљиви, а тон увредљив. На завршетку веле да не отступају од свог становишта и да је ово њихова последња реч. Потписана су сва три митрополита, а иза њих, у нарочитом додатку,придружио се и нови бањалучко-бихаћки митрополит *Евгеније Летица.*

Вође су 20 маја затражиле од митрополита да им даду на проучавање свој нацрт, који су и пре неколико пута искале, али га нису добиле.

У мају 1901 вође су покушале да добију аудијенцију код владара, да му предаду Трећи меморандум. Овога пута су је добиле, па су Јефтановић, Шола и Лазо Р. Јовановић из Тузле изишли пред владара. Кујунџић је у то време био у Цариграду, као заступник православног народа Босне и Херцеговине при избору новог патријарха. Уз меморандум су вође предале и једну претставку, датирану 17 (30) маја, у којој су изнеле узроке зашто тек сада предају меморандум, који су написали још лане. Веле да их је у томе ометао Калај.

Месец дана доцније, 17 (30) јуна, митрополит Мандић је писмено одбио да вођама даде митрополитски нацрт, с мотивацијом „да се исти нацрт не може никоме на приватну употребу издати све дотле, док се у пленуму заступства црквено-народног не расправи, не прихвати и коначно не одобри.“

26 јуна (по старом) вође су дале митрополитима одговор на њихов допис од 19 марта (по старом). За митрополитски допис веле да је по садржају непомирљив, а по тону увредљив.

Даље у тексту доказују, да учешће световњака у управи не само што није штетно по веру, него је напротив врло корисно и историски оправдано.

После пропалих покушаја у Патријаршији, код владара, Калаја и код митрополита вође су покушале да

заинтересују Русију. Бивши парох у Блажују код Сарајева, Стијепо Трифковић, коме је због оданости народној ствари одузета парохија, у споразуму са вођама, замолио је *проту Алексу Илића* у Београду, да у Петрограду издејствује да се руска дипломатија заузме за повољно решење црквено-просветног питања у Босни и Херцеговини.

Прота Илић је добио аудијенцију код главног прокурора у Синоду *Побједоносцева*. Аудијенцији је присуствовао и српски посланик у Петрограду *Стојан Новаковић*. Илић је Побједоносцеву изнео шта српски православни народ у Босни и Херцеговини, његова црква и школа трпе, па је Побједносцев био запрепашћен да тако шта може бити.

Несумњиво је да је Побједоносцев предузео кораке код Патријаршије у Цариграду, јер је 11 октобра 1901 нови патријарх Јоаким III са Синодом упутио босанско-херцеговачким митрополитима посланицу, којом им је ставио у особиту дужност да чувају права свога народа, светиње верских истина и предање православне цркве. На ово су митрополити послали Патријаршији један нацрт устава, који је био неки компромис између народних и владиних жеља.

5 маја 1902 народне су вође у аудијенцији предале владару *Четврти царски меморандум*. У њему веле како је од предаје Трећег меморандума у мају ланске године прошла година дана, а ништа се у тој ствари није учинило, иако су добили обећање да ће се самоуправно питање решити. Десет месеца влада се није освртала на народне жеље. Они су (вође) влади послали неке начелне тачке, да се о њима изјасни. Да би ствар наново преговорима отегла, влада је у два маха, у фебруару и мају 1902, слала свога човека да с њима преговара о немогућим питањима и да их омете да не оду када се састану делегације. Туже се на нова насиља. Траже да се измени систем управе у Босни и Херцеговини утолико, да и народ има неког учешћа у управи. Тако би се народ задовољио, а и верско-просветне прилике би се поправиле, па би престала насиља, „јер и-

наче ће нашем народу живот у овим покрајинама постати сасвим несносан и немогућ.“

У септембру 1902 отишли су патријарху Јоакиму као депутација Јефтановић, свештеник Стијепо Трифковић и прота Јован Новаковић из Бијељине. Патријарх их је примио 4 и 18 октобра, саслушао их пажљиво и примио од њих меморандум о стању цркве и о другим невољама са протестом против наметања устава. Свештеници су се онда вратили, а Јефтановић је остао још неко време у Цариграду и био код патријарха још неколико пута. У мају 1903 дошло је у Босну секретар патријаршије поп Јону и конферисао је са митрополитима.

Интересовање Патријаршије и прилике на Балкану потакли су владу да митрополитима даде миг да ступе у споразум с вођама, па да заједно с њима израде уредбу. Уједно је влада дала митрополитима инструкције докле смеју попуштати.

У мају и јуну 1903 конферисала су сва 4 митрополита са Јефтановићем, Шолом, Кујунџићем и Л. Јовановићем од световњака, а од свештеника са Стијепом Трифковићем, игуманом Христифором Михајиловићем и Михајилом Јовичићем. На конференцијама је дошло до споразума у свему, сем за 4 тачке: о бирању, односно постављању митрополита, о бирању и плаћању чланова консисторије, о изборном реду при бирању чланова Епархиског савета и о изборном праву при избору чланова Великог просветног савета. Митрополити су тражили да се митрополити постављају по конкордату од 1880, без учешћа свештенства и народа. Тако исто да влада, без удела народа, поставља чланове консисторије и да их она плаћа. Чланове свештенике у Епархиском и Великом просветном савету да бирају само свештеници, а световњаке само световњаци, а не да једне и друге бирају заједно и свештеници и световњаци.

Да се због тих спорних тачака не би осујетило доношење уредбе, сложили су се и митрополити и вође да свака страна даде своје одвојено мишљење и доказе о спорним тачкама, па да се остави Патријаршији да она то реши по свом нахођењу. Још је решено да се у-

редба, уколико је о њој постигнут споразум, пошаље заједничком министарству финансија, да и оно каже своје мишљење, како би се избегло евентуално октроисање уредбе. А када министарство врати уредбу, па се буде начисто да државна власт нема шта више приговарати, онда да се састави записник о споразуму између митрополита и народа, па да се заједно са уредбом пошаље у Цариград на одобрење и благослов.

Споразум и уредба предани су 7 јула Земаљској влади у Сарајеву, да их она пошаље у Беч министарству. Међутим је 13 јула министар Калај умро, а за министра финансија је 27 јула постављен *Стефан Буријан*. Због промене, а, ваљда, и због чега другог, настао је дуг застој у питању уредбе. 7—10 децембра претресали су митрополити и вође примедбе владине, па су неке усвојили, неке изменили, а неке одбили. Записник о томе однео је митрополит Мандић 12 децембра влади, па су четворица вођа и Мандић 14 децембра отишли у Беч, где су од 15 децембра 1903 до 7 јануара 1904 преговарали с Буријаном. У неким тачкама постигнут је споразум, а у неким није. Остале су спорне тачке о надзору власти, о дотацијама, које ће самоуправа добијати из провинциских средстава, и о аутономном прирезу.

О резултату преговора вође су обавестиле народ, па су из целе земље добиле мноштво телеграфских честитака. Вође, које су стигле из Беча у Сарајево трећи дан православног Божића, дочекале су масе народне на железничкој станици и бурно их поздравиле. Исто тако су дочекани Шола у Мостару, Кујунџић у Хлијевну и Јовановић у Тузли. Када је 11 јануара приспео у Сарајево митрополит Мандић дочекао га је на станици Јефтановић са 40 угледних људи, па су сви заједно отишли у Митрополију. Тако се измирио народ са својом јерархијом.

Но још је остало нерешено питање спорних тачака. Народне вође су упутиле претставку цариградском Синоду, у којој су изнели своје становиште у 12 спорних тачака, о којима се нису могли споразумети са митрополитима и владом.

Синод је, како се, уосталом, могло и очекивати, спорне тачке решио у смислу владиних жеља. Али је црквено-просветна уредба постала закон тек 31 јула (13 августа) 1905, када је на њу ставио свој потпис Фрања Јосиф.

Тиме је довршена дуготрајна народна борба. Није се постигло све што се хтело, нарочито не у неколико крупних питања, као што је на пример постављање митрополита, устројство консисторија итд. Али се у другим, не мање важним пословима, дошло до сређености и законске сигурности, те су општина, црква и школа биле обезбеђене од насртаја иноверне власти, која је пре тога радила да то све уништи. Будућим нараштајима је остало да на политичком, економном и просветном пољу стварају бољу народну будућност.

Борба муслимана за верску и вакуфско-меарифску аутономију

Увод

Вакуфи су задужбине побожних и племенитих муслимана који су у циљу „да се Богу приближе и да у потомству сачувају леп спомен" завештали своје имање у верске, хумане и културно-просветне сврхе. Сама институција датира из првих дана Ислама. Омер, други халифа по реду, први је завештао један део свога имања у Хајберу. Кад је то саопштио Мухамеду, Мухамед је одобрио и похвалио намеру свога друга и пријатеља: „Узапти своје имање, тј. стави га ван промета тако да га нико не може ни продати ни наследити и одреди да се приходи тога имања троше на побожне и хумане цељи. Лепо је то и Богу угодно дело." Омер је према томе поступио и одредио да се један део прихода увакуфљеног имања троши на сиротињу тога места, а други на помагање робовима који се желе откупити и добронамерним путницима који су остали без средстава да се врате својим кућама. Мухамед и његови имућнији другови следовали су Омерову примеру.

На основу тога и у вези са многим ставовима из Корана, исламски су правници у првим столећима исламске вере ово питање детаљно обрадили и донели начелне одлуке. Тиме је ова институција добила верскоправни карактер.

У шеријатским прописима прецизно је одређено ко може увакуфити и какву имовину, како мора бити

сачињена *вакуфнама* — задужбинско писмо и шта мора садржавати; права и дужности *мутевелије*, управитеља вакуфа и компетенције кадије као надзорне власти.

Током времена ове су се задужбине умножиле и увећале у толикој мери да су постале најјачи извор за верски, културно-просветни и социјални живот и напредак муслимана уопште, па су још и данас важни фактор за муслимане наше Краљевине. Све џамије и медресе у Босни и Херцеговини, ђачке кухиње, текије и јавне књижнице, многи сиротињски домови и коначишта, многе болнице и хамами, мостови, чесме и чатрње — све је то грађено и одржавано средствима вакуфских задужбина.

Док је турско судство било на висини а администрација поштена и како треба, дотле су и вакуфи цвали и напредовали. Али кад је турска империја кренула низбрдице и кад је у њеној судској и административној управи завладала корупција, нису ни вакуфи остали поштеђени. Несавесне и непоштене мутевелије, удружене са корумптивним кадијама многе су вакуфе осиромашиле и упропастиле а себе обогатиле. Тек на измаку своје управе у Босни, Турска је покушала да томе стане на пут, отварајући посебно Министарство вакуфа, али доцкан и без видна успеха.

И у чисто верским стварима, босански су муслимани били уско везани за цариградског патишаха, који је био у исто време и световна глава — *Султан* турске царевине и врховни старешина — *Халифа* свих муслимана сунитског реда. Сва верска и судска власт била је у рукама *улема*, верски образованих људи. На челу целокупног улеманског кора стајао је *Шеих-ул-Ислам*, први свештеник и султанов местозаступник у области вере и закона. Његово звање — *Мешихат* највиша је инстанција за тумачење и правилно схватање откровене доктрине. Он издаје ауторитавино овлашћење — *Меншуру* верским службеницима и шеријатским судијама да могу вршити своје звање и доносити правовањана решења.

Окупација Босне пресекла је једним махом све ове нити. Као отсечено дрво од великог стабла, босански су

муслимани преко ноћи остали без упоришта на које су се четири века наслањали. Пуни страха и мржње на нове господаре, дуго се нису могли снаћи у новим приликама. Пионири нове културе, који су са окупацијом нагрнули на Босну, дошли су са предиспозицијом као ослободитељи за једне а победиоци за друге. Тако су муслимани одмах у почетку гледали у окупацији крај свога господства, док су други, католици и православни, долазак аустриске војске сматрали ослобођењем од Турске. Нема можда слична примера у историји света да је један народ, један по крви и језику, једне прошлости и будућности, са тако супротним осећајем примио вест да му се један јарам скида с врата а други меће — да Турци одлазе а Швабе долазе. Овако супротно и наопако схватање једног историског преокрета који је у својим крајним консеквенцијама био једнак за све, имало је тешких и судбоносних последица, у првом реду за муслимане. У страху за дин и из мржње на нове господаре многи су се у почетку склонили под старо стабло: продали су будзашто своја имања и отселили се у Турску.

Велике су и тешке неправде које су муслимани Босне у првим данима окупације претрпели од појединих чиновника, жандара, финансиских и полициских органа, и — што је најважније — и од своје рођене браће, „ослобођене раје." У тим је данима много мирних и угледних муслимана јавно вређано и понижено од пионира нове културе, много је агинских чардака плануло, а још више беговских кула опљачкано; бегови и аге заустављани насред пута, с коња скидани, пребијани и пљачкани.

Да муслиманима још више загорчавају живот на рођеној груди, окупационе су власти са добро смишљеном тенденцијом све нападе и изазивања не само трпеле него и потајно подупирале. Требало је да се још у првој забуни што више муслимана исели у Турску, а да се њихова места попуне и број надокнади колонистима из Монархије, Мађарима и Немцима у првом реду, па и другим Словенима, само не Србима и Хрватима. Нашло се и неколико претставника католичке цркве

који су својим прозелитизмом и покрштавањем нејаке деце и заведених жена (Хузејфа и Салина деца) подупирали владину акцију и међу муслиманима створили још више огорчење и нерасположење. Све молбе и жалбе муслиманских првака остале су без успеха, а често и без одговора. Ако се нашао покоји првак који је мало оштрије устао у одбрану исламских светиња и тражио заштиту личне и имовинске слободе, њега су на меродавном месту прогласили „субверзивним елементом,“ а то је за ниже власти значило да га треба „на оку држати“ и на сваком кораку сметње му правити. Једном угледном сарајевском грађанину, Есад-ефендији Куловићу, који се жалио на писање једног полуслужбеног гласила које је назвало муслимане бунтовницима, речено је на најмеродавнијем месту да ће га „за једну минуту од народа удаљити,“ ако продужи свој бунтовни рад. На тај начин, сумњичећи и претећи морално су присилили много најугледнијих првака да се са својим породицама иселе у Турску. Нарочити су агенти ишли по мањим варошима и селима и простом муслиманском свету причали како султан поклања обрађене чифлуке и дели готове паре свима онима који побегну од ђаура и преселе се у Турску.

Све је то мучно утицало на расположење муслимана и као тежак камен притискавало њихову савест. Стога су презриво и са сумњом гледали на све што је долазило од иноверне владе, па макар то било и у њихову интересу. Тако и одлука Земаљске владе да у главном земаљском граду Сарајеву установи врховну верску и вакуфску управу, није учинила никакав преокрет у муслиманским душама.

Једна група сарајевских муслимана — да ли из властите иницијативе или на миг са Мусале, споредна је ствар — обратила се 1881 године цару у Беч и молила да „најмилостивије“ изволи одобрити да се у Сарајеву постави врховно верско старешинство за муслимане Босне и Херцеговине и да се једном угледном муслиману повери надзор над свим вакуфима у земљи. С њихове је стране потекла и идеја да се то врховно старешинство зове Улема-меџлис а врховни

верски старешина Реис-ел-улема за Босну и Херцеговину. „Његово Величанство милостиво је изишло у сусрет оправданим жељама муслимана“ и својом наредбом од 15 марта исте године одобрило да се постави привремено вакуфско повереноство у Сарајеву, а „превишњим решењем“ од 17 октобра 1882 постављен је дотадањи сарајевски муфтија за Реис-ел-улему, а четворица верски образованих људи, хоџа, за чланове Улема меџлиса.

Компетенција Реис-ел-улеме и Меџлиса углавном се састојала у томе да испитује кандидате за шеријатске судије и да их предлаже Земаљској влади на именовање. Вакуфском повереноству стављено је у дужност да испита и установи све вакуфе у земљи, да надзирава њихову управу и да изради правилник о вакуфској управи. Реис-ел-улему, чланове Улема меџлиса и претседника вакуфског поверенства постављао је цар на предлог Земаљске владе.

Да би држала под руком вакуфску управу и изближа надзиравала њен рад, Земаљска влада је именовала једног вишег чиновника, немуслимана, за владиног повереника за вакуфске послове. Наредбом од 5 септембра 1884 постављена су у свим срезовима привремена котарска вакуфска поверенства од пет чланова које именује Земаљска влада, и то два муслиманска члана *Идаре-меџлиса,* среског већа, једног џамиског хоџе и кадије дотичног среза као претседника поверенства. Среским поверенствима стављено је у дужност да установе и попишу вакуфски иметак свога среза, да надзиравају џамије, гробља и вакуфске зграде, да контролишу рад мутевелија и осталих вакуфских службеника, да њихове рачуне испитују и онда предложе вакуфском земаљском поверенству. Нарочитим инструкцијама уређена је судска компетенција по вакуфским питањима и споровима, израђена је прагматика о подељивању вакуфских служби, о руковању благајном вакуфске централне управе итд.

Све ове мере, наредбе и инструкције, донете у циљу сређивања вакуфа и правилног функционисања вакуфских послова, нису ни задовољиле ни примириле мусли-

мане Босне. Сваки су се час понављале тужбе и протести, а у народу је расло незадовољство, не само против иноверне владе него и против свих верских и вакуфских функционера које је она поставила. Године 1886 најугледнији грађани града Сарајева у договору са првацима из целе Босне и Херцеговине послали су у Беч депутацију да се жали цару Фрањи Јосифу. У претставци коју је депутација предала цару најпре се износи случај са најлепшим и највећим муслиманским гробљем у Сарајеву (Чекркчиница) које је „Висока влада претворила у јавну башту и сада муслимани са тугом у срцу гледају како се преко гробова њихових отаца граде путеви и постављају клупе да служе удобности и забави, а надгробни споменици, стотинама година стари слажу се на камару, разбијају и сакривају у густу шикару као какво ругло. Таково претварање наших гробова у јавне баште и путеве, тако сурово поступање са костима наших отаца противи се не само прописима наше вере, него и најпримтивнијим осећајима права и правичности. Ми ове наще муке гледамо сваки дан и срце нам се стеже, та је рана на нашем срцу тако тешка, да је никад заборавити нећемо. Друга нас мука тишти гледајући како се са нашим вакуфима управља и поступа. Садање вакуфско поверенство не одговара ни закону ни потреби народа. Чланове поверенства није бирао муслимански народ, него их је именовала влада, а то су махом државни службеници којима недостаје довољно времена да се озбиљно посвете вакуфским пословима, а често су пута њихове функције у вакуфској управи инкомпатибилне са њиховим редовним звањем. Зато вакуфски послови и иду таквим путем да је народ очајан и у страху је за сам опстанак своје вере у овим земљама.“ Стога „препокорно потписани“ моле да се и муслиманима дозволи да могу својим вакуфима управљати по општим начелима самоуправе бар у толикој мери колико је то допуштено и другим вероисповестима, „јер нема теже муке него гледати како је свакоме слободно своје, само се нама муслиманима та слобода крати.“ У ту сврху најпокорније моле да Његово Величанство нареди да се садање вакуфско пове-

ренство распусти и да муслимански народ по својој слободној вољи изабере веће од 12 лица са правом самоуправе.

На ову претставку из Беча није дошао никад и никакав одговор: Чекркчиница је претворена у јавни парк, а вакуфско повереноство остало какво је и било.

Прошло је нешто више од десет година откако је заведена провизорна вакуфска управа. Послови су се развијали нормално, а и отпор муслимана јењао — бар је тако изгледало, и влада је сматрала да може приступити дефинитивном уређењу вакуфа. Најпре су, разуме се, учињене „препараторне мере" преко окружних и среских начелника, преко шеријатских судија и џамиских имама „да се створи повољан штимунг", а онда је заказана велика конференција у Сарајеву (године 1893). На ову конференцију позвани су најугледнији муслимански прваци из целе земље. „Наштимована" већина примила је владине предлоге, док се мањина са мостарским муфтијом Џабићем на челу одвојила. Џабић је тражио пуну аутономију, верску и вакуфску.

На основу закључка већине конференције, министар заједничких финансија донео је 10 јула 1894 решење којим је одобрио владин нацрт вакуфског статута. Место Привременог поверенства заведено је Земаљско-вакуфско поверенство као саветодавни и надзорни орган („савјетујућа и закључујућа област!") и Вакуфска дирекција као извршна власт, и коначно Средишни одбор као стални надзорни орган који надзирава рад Вакуфске дирекције. Земаљско-вакуфско поверенство чине претседник, вакуфски надзорник — *муфетиш,* тајник, четворица чланова Улема меџлиса, две врховне шеријатске судије и дванаест чланова из народа, за свако окружје по двојица. Претседника именује Цар, а све друге чланове министар заједничких финансија. Претседник Земаљског вакуфског поверенства, вакуфски муфетиш и тајник и одређен број нижих концептуалних и рачунских чиновника сачињавају Вакуфску дирекцију. Чланови Средишног одбора били су сви чланови поверенства сем оне дванаесторице из народа именованих. Свима седницама Поверенства и Дирекције

присуствовао је владин повереник, сви закључци Поверенства и Средишног одбора постају правовaљани тек онда када их одобри Земаљска влада. И за одлуке које доноси Дирекција у смислу закључака Равнатељства и Средишног одбора, потребна је сагласност владина повереника. Он супотписује сва акта које директор парафира и потпише. Владин је повереник имао право да по своме нахођењу обустави решења Дирекције и да их предложи Земаљској влади на коначну одлуку.

Овако спутана и вакуфска и верска управа није могла ни примирити ни задовољити и онако незадовољне муслимане. Сваки су се час понављале жалбе и протести, било је очевидно да у народној души тиња прикривена мржња и страх и да ће првом приликом планути свом снагом пониженог и до зида дотераног народа.

Тако је и било.

I

3 маја 1899 пронео се глас по Мостару да су неки католици украли Фату, малолетну кћер Османа Омановића, тежака из села Кути крај Мостара и одвели је, не зна се куда. То је узбунило све мостарске муслимане, јер је свакоме било јасно да је то дело „католичке верске пропаганде која је у задње време постала и сувише насртљива.“ Два дана после тога догађаја одржана је у Кираетхани, муслиманској читаоници у Мостару, велика протестна скупштина против католичке пропаганде и насилног покрштавања муслиманске деце. На овој скупштини, на којој је било преко хиљаду муслимана, изабран је одбор од дванаест лица са муфтијом Џабићем на челу, да код надлежних власти протестује због овога догађаја и тражи да се малолетна Фата пронађе и врати својим родитељима. Али Фехми-ефенди Џабић са једним чланом одбора, Хадза-ефендијом Пузићем, отишао је мостарском окружном начелнику барону Бенку и упознао га са закључком и захтевима протестне скупштине.

Недељу дана после тога, 13 маја, окружни начелник барон Бенко службено је саопштио одбору да ће Земаљска влада на основу њихове пријаве повести поступак и замолити Далматинску владу у Задру да одреди потеру за украденом девојком, јер се сумња да је ова одведена у Далмацију.

Од тога времена прошло је месец и неколико дана, а за одбеглу Фату није се ни чуло, акамоли да је пронађена и својим родитељима враћена. Стога је одбор дванаесторице 13 јуна предао Земаљској влади у Сарајеву писмену претставку. Одбор је у својој претставци поред случаја са Фатом Омановић изнео још друга два, примера ради, „јер би иначе могли навести невероватно велики број таквих случајева.“ Међутим, доста је и сам случај са Фатом, јер од оваквих појава прети опасност целом Исламу, „тим више што се доласком окупације ушуњао велики број мисионара и фратара у нашу земљу, те су одмах спочетка почели радити на ширењу свога кршћанства.“ Стога су и муслимани града Мостара још године 1882 одаслали своју депутацију цару у Беч и тражили његову заштиту за своју узвишену веру против католичких пропагатора. У страху за опстанак свој и своје вере „препонизно моле високоисту да се Фата пронађе и поврати, да се кривци строго казне и да се једном заувек оваквом зулуму на пут стане.“

Сарајевска влада на ову претставку једноставно је одговорила да је таквим неприликама, покрштавању муслимана, највише крив слаби верски одгој исламског народа у Босни и Херцеговини, а није ни прстом макла да пронађе и поврати Фату, а још мање да нешто предузме и стане на пут верској насртљивости. Због оваквог одговора и држања Земаљске владе, мостарски је покрет узео шире димензије: њему су се придружили сви муслимани из свих села и градова у Херцеговини.

Охрабрени једнодушним одзивом свих муслимана Херцеговине, и у договору са православним вођама који су још пре повели борбу за црквено-школску аутономију, мостарски одбор је одлучио да гони ствар до краја. После четиримесечног рада и прикупљања мате-

ријала, одбор је израдио две граваминалне претставке и аутономни статут за вакуфско-меарифску закладу. Једну претставку предали су заједно са статутом министру Калају 14 октобра у Бечу, а другу цару Фрањи Јосифу 19 октобра у Краљевском двору у Будиму. У ове две адресе одбор је приказао бедно и запуштено стање муслимана у Херцеговини. Признајући да је не само сељачки него и грађански сталеж „слабим верским одгојем наоружан" и да је при оваквим приликама верска егзистенција у Херцеговини у врло мрачним сферама, одбор сматра да су за то у првом реду криви меродавни фактори као што су Улема меџлис и Врховно вакуфско повеpенство. Стога одбор тражи да се херцеговачки вакуфи оделе од босанских, тако да целокупни вакуфски покретни и непокретни иметак у Херцеговини сачињава заједнички једну вакуфско-меарифску закладу којом, у смислу односних вакуфнама и по установама приложеног статута, управљају вакуфско-меарифска поверенства, главне скупштине и вакуфско-меарифски сабор који редовно сваке године заседава у главном граду Мостару. Осим вакуфско-меарифских органа статут предвиђа и Исламски духовни одбор са врло широким овлашћењима. Између осталога одбор има право да прегледа све књиге које се уче у појединим школама и заводима, да у њима не би било нешто што се коси са прописима Ислама, да пази да наредбе и прописи Земаљске владе нису у супротности са исламским верским установама, да строго надзирава да се не би вређале или забрањивале исламске верске установе у јавним заводима, звањима, школама, болницама и војсци.

Одбор се решио да тражи вакуфску аутономију само за Херцеговину стога „што је Херцеговина са Мостаром на челу увек и у сваком раду и покрету предњачила Босни, па је зато и оправдано да се ми бринемо само за нашу ужу домовину Херцеговину".

Министар Калај није ни сада узео озбиљно покрет херцеговачких муслимана, верујући још увек — а тако су га обавештавале подређене му локалне власти — да је то дело „неколицине мостарских малконтената" а да остали муслимански свет и даље живи својим летаргич-

5

ним животом у који га је пре два деценија бацила окупација Босне и Херцеговине. Зато није журио ни са одговором. Тек 2 фебруара 1900 дошло је царско решење којим цар Калаја овлашћује да саопшти херцеговачком одбору да није нашао за сходно да ишта одреди по њиховој претставци, јер не налази никаква разлога који би оправдао у претставци изнете бојазни, али да ће „и отсада као и досада штитити муслиманске верске интересе, те у том правцу такође и убудуће посветити особиту пажњу."

Сам Калај, да би у очима јавности која се већ озбиљно почела бавити херцеговачким покретом, целу ствар обеснажио и вођу покрета муфтију Џабића приказао као човека неуравнотежена и себична који тражи нешто што није у интересу муслимана, — потрудио се да напише и публикује посебну монографију »Die Lage der Mohammedaner«. У исто време штампана је у Бечу и по Босни растурена „Протуспоменица" од Кршћанина из Херцеговине, у којој се између осталога узима у одбрану Висока земаљска влада и Његово апостолско величанство о „чијој очинској доброти и праведности према свима нама нема никакве двојбе", а за вође херцеговачког покрета се вели да „из њих нечастиви говори."

Земаљска је влада по наређењу из Беча распустила мостарску Кираетхану, јер је у њој 6 маја 1899 одржан први састанак мостарских муслимана и изабран одбор дванаесторице. Кираетхану под именом „Џемиети хајријеји исламије" основали су они мостарски грађани који нису пристајали уз Џабића, јер је Џабић одувек био у опозицији према влади. Земаљска је влада оснивање овога друштва радо и благонаклоно поздравила и — подупирала. Од конституисања овог друштва па до случаја са Фатом Омановић, ове су две партије живеле на ратној нози: не само да су једни друге приватно по дућанима и седељкама оговарали, него су се јавно у новинама нападали. Али то је све имало локални карактер, јер кад је дошла у питање општа ствар, све су те зађевице ишчезле. Сви чланови Кираетхане са претседником и тајником, Мујагом Комадином и Шерифом Ар-

наутовићем пришли су Џабићу и солидарисали се са његовим покретом. Тада је Калај сменио у априлу 1900 мостарског муфтију и вођу покрета Али Фехми-ефендију Џабића и на његово место поставио Хаџи Абдулах-ефендију Раџановића, мудериса једне мостарске медресе. Шериф Арнаутовић отпуштен је из општинске службе, а многи угледни грађани позатварани су због агитације и буњења. Прогони и шикани отпочели су на све стране у различитим облицима.

Уклањање Џабића са положаја мостарског муфтије изазвало је велико негодовање не само у Мостару, него и у целој Босни и Херцеговини, јер је Џабић уживао глас најученијег алима и неустрашивог борца за исламске верске светиње. „Па баш зар ради тога да страда и да га прогони иноверна влада?“ Заљуљала се цела земља. Од свих места у Босни први се прикључио херцеговачком покрету Травник, иначе поред Мостара најосетљивији осињак. Босанска влада ни сада није узела ствар озбиљно и са праве стране, него је покушала да изазове супротну реакцију у Сарајеву и Травнику и да тиме у зачетку покрет угуши. У Травнику је тада био муфтија Коркут, кога је Калај у свом говору у угарским делегацијама назвао Der Heilige Mufti. Коркут је уистини био побожан и добар човек, али без икаквог утицаја у народу. Њему су службено дали да први потпише „Изјаву“ у којој „потписани изјављују да се не слажу са херцеговачким покретом нити кога опуномоћују да се истоме придружи.“ На ову изјаву муфтија Коркут није могао сабрати ни 50 потписа. Исте је среће био и Реис-ел-улема Азабагић који је у Сарајеву покренуо сличну акцију.

Ни државне власти нису стајале скрштених руку: почеле су да прогоне и затварају присташе Џабићева покрета, да појединцима у градовима ускраћују кредите и одузимају оружне листове и ловачке карте, а по селима, мухтарима и џематбашама њихове мухуре и декрете.

И шта се догодило? Управо обратно од онога што је влада желела: за кратко време овом су се покрету придружили сви босанско-херцеговачки муслимани,

основали су своје одборе по варошима и селима и изабрали заступнике исламског народа за вакуфско-просветну аутономију. Сада то више није била шака мостарских незадовољника, него чврста фаланга народних снага, коју нико није могао ни разбити ни уздрмати. Оно нешто зависних грађана и хоџа (а тих је било највише) који су потписали владину изјаву, народ је одгурнуо од себе и назвао „фердектерима", којима нико није хтео ни Бога назвати, а с хоџама фердектерима народ није хтео ни у џамију ићи нити се с њима заједно Богу молити. Брат брату ни рођак рођаку није у кућу залазио, нити се с њим здравио, само ако је потписао владину изјаву, или ма чиме показао да је против Џабићева покрета.

Због тога су скоро сви потписници на владиној изјави почели повлачити своје потписе, наводећи при том и разлоге зашто су потписали и начин на који су са службене стране били заведени, односно присиљени. „Били смо заведени и преплашени од непријатеља лијепога дина"; „рекли су нам да херцеговачка депутација ради на томе да Мађарској анектира Босну и Херцеговину;" „изјављујемо да нас је овомјесна власт преварила и завела, клеветајући и потварајући исламску депутацију да иста тобоже ради на штету Ислама;" „одустајемо од нашег потписа којег смо под мораш дали;" „кадија нас је подло преварио, лажући нам да депутирци кане Коран превести на каурски језик" итд. Свака изјава свршавала је свечаним очитовањем да имају неограничено поверење у исламску депутацију у Пешти и њеног вођу муфтију Џабића.

II

Рано с пролећа 1900 године јавиле су пештанске и бечке новине да је у Пешту дошла једна депутација босанско-херцеговачких муслимана, коју је народ опуномоћио да тражи верско-просветну аутономију. Повела се реч о том и у штампи и у делегацијама. Министар Калај, притешњен са обе стране, покушао је у одбору угарске делегације у седници 29 маја да оспори важност

и значај босанске депутације. „Пре одласка депутације из Босне — вели Калај — травнички муфтија, који у очима муслимана ужива глас светога човека, покренуо је акцију чија је последица изјава коју имам овде и коју су потписали најугледнији муслимани. У овој се изјави муслимани са згражањем ограђују против ма какве заједнице са овом депутацијом и одричу јој свако право да се издаје за вође муслимана, јер у погледу вере нема разлога за жаљење.“ Међутим није прошло ни 15 дана од Калајева говора, а у Босни су заређале потивизјаве од којих смо неке мало пре навели и које су потпуно обеснажиле и Калајев говор и реакцију травничког муфтије и сарајевског Реис-ел-улеме.

Иста се ствар догађала и са православним Србима који су почели бобру за своју црквено-школску аутономију још године 1895. И тамо су биле две странке: целокупан православни народ са Глигоријем Јефтановићем на челу с једне стране, и неколико зависних људи и државних службеника с друге стране, тзв. православни фердектери. Како је и код православних Срба био добар део свештеника фердектера, то народ није не цркве похађао нити децу крштавао. Нашав се на истоме путу, вође муслимана и православних Срба ишле су руку под руку и искрено се и својски помагале. Аустриским државницима није ишла у рачун заједничка борба муслимана и православних, па ма то било и у питањима верско-просветне аутономије, тим више што се с времена на време овим покретом почела занимати и страна штампа. Зато се цео службени апарат у Босни и Херцеговини свом жестином устремио против муслимана. Све могуће махинације и шикане употребљаване су да ову заједничку акцију разбију. Све узалуд: борба се наставила, а заједничка акција вођа и једног и другог покрета наишла је на пуно одобрење у народу једне и друге вере.

Напослетку су меродавни фактори у Бечу и Пешти увидели да се покрет не да угушити ни силом ни милом и да ће, продужи ли се овако, заузети још опасније размере. Требало је дакле попуштати. Преко посредника

једне и друге стране постигнут је споразум да министар Калај прими муслиманску депутацију и саслуша жалбе и жеље исламског народа у Босни и Херцеговини. 19 децембра 1900 вођа депутације Али Фехми-ефенди Џабић предао је Калају у свечаној дворани Земаљске владе у Сарајеву опширан меморандум и нацрт статута за аутономну управу исламских верских и вакуфско-меарифских послова у Босни и Херцеговини.

III

Меморандум почиње цитирањем XXV члана Берлинског уговора којим је Аустро-Угарској поверен европски мандат да окупира Босну и Херцеговину и у њима својом управом спроведе потпуну и трајну пацификацију. Затим се позива на прокламацију ђенерала барона Филиповића од 27 јула 1879 и на Новопазарску конвенцију од 21 априла 1879. Барон Филиповић објавио је у прокламацији „да Цар и Краљ заповеда да сви синови Босне и Херцеговине уживају једнако право по законима: обећава потпуну слободу личности, вере и имања“. Новопазарска конвенција у чл. I и II „зајемчује муслиманима Босне и Херцеговине потпуну слободу вере, нарочито пуну слободу у саобраћају са њиховим верским шефовима у Цариграду, да ће се строго казнити сваки напад на поштење, морал, личну сигурност и власништво муслимана, да ће и даље остати у јавним молитвама име Султана и да ће се на минаретима извешавати отоманске заставе.“

Од окупације до предаје меморандума прошло је скоро четврт века, па потписани као лојални грађани сматрају светом дужношћу да Његовој екселенцији отворено и искрено изнесу тегобе и жеље исламског народа у окупираним земљама; тегобе да се из њих види шта је за ово четврт века било на путу потпуној и трајној пацификацији Босне и Херцеговине; жеље да њима покажу онај пут који ће довести до осигурања верских светиња исламскога народа, а тиме и до потпуне и трајне пацификације отаџбине. Истакнувши да је Ислам државна религија, а Коран његов темељни религиозни за-

кон — уједно и државни темељни закон, да је дакле Ислам теократска држава са једном истом духовном и државном власти, — меморандум констатује да је окупацијом Босне и Херцеговине пао систем теократске државне управе. Код промене тога система исламски елеменат окупираних земаља изгубио је не само свој политички и социјални господујући положај, него је изгубио и ону моралну и материјалну подлогу коју исламској вери даје исламска теократска држава. Хоће ли се Ислам без те подлоге, на којој је вековима почивао, моћи одржати — то је питање на које је сваки муслиман чекао да му одговори окупациона влада својом управом. Па шта се догодило? После двадесетпетогодишње окупационе владе, исламски је народ видео око себе порушене џамије, разрована и разграбљена исламска гробља, и уништене задужбине побожних муслимана: џамије претворене у католичке цркве, на исламским гробљима подигнуте католичке манастире, шеталишта и сточна сајмишта, а исламским надгробним споменицима калдрмисане друмове.

Иза тога се у овој претставци подвргавају оштрој критици муслимански верско-просветни заводи и институције: Дарул-муалимин, Улема меџлис, Вакуфско-меарифско земаљско повереништво и вакуфска котарска поверенства, који не одговарају верским потребама исламскога народа и који су криви за све верске неприлике. Улема меџлис и вакуфска поверенства нису могли осигурати исламском народу чистоћу и напредак његове вере и заштитити његове верске светиње, јер је чланове ових институција постављала иноверна влада; та влада поставља, отпушта, награђује и кажњава све верске и вакуфске чиновнике, који без приговора извршују вољу и наређења иноверне владе, а не исламског народа, како би требало да буде. Због неспособности и немарности исламских верских старешина на сваком се кораку вређају најосетљивији верски осећаји муслимана: у владиним се школама и школским књигама вређају исламске светиње, Мухамед се приказује као лажни пророк и човек болесних живаца, султан се назива лу-

кавим султаном, а историја фалсификује у корист Хрвата и њихове политичке и верске пропаганде.

У борби са том пропагандом остао је исламски народ лишен духовног верског оружја, јединог оружја којим би могао и смео ступити и упустити се у борбу против најстрашније најезде верске пропаганде свих векова, народа и земаља.

Под управом окупационе владе католицизам се толико осилио да је према осталим вероисповестима, нарочито према исламској, постао у толикој мери агресиван, да је већ дошло до насилног покрштавања исламских малодобника, особито женског пола, и до најстрашнијих и најужаснијих погрда исламских верских светиња. Католичка пропаганда отима децу од родитеља, жене од мужева, насилно руши темељне основе породичног и брачног живота, а државне власти не само да то не спречавају, него шта више саветом и новцем то помажу. — А да ће католицизам у Херцег-Босни бити агресиван то је гарантовала већ сама личност врхбосанског надбискупа (Штадлера), повереника Конгрегације за пропаганду вере на Балкану и поузданика загребачке велико-хрватске пропаганде у Херцег-Босни.

Стога је оправдано страховање босанско-херцеговачких муслимана да им је угрожен верски и народни опстанак, тим више што ни Реис-ел-улема, ни Улема меџлис ни Дарулмуалиминom произведене хоџе не дижу свој глас у одбрану исламских светиња. То је најбољи знак да те све установе не одговарају свом задатку и да их треба из темеља преуредити. Исто тако мектеби, у којима исламска деца примају прву верску обуку, као и медресе, где се одгајају хоџе, удешени су по старом систему, не одговарају духу времена. Овакви заводи не могу служити на част ни муслиманима, а ни Земаљској влади. А тек у каквом се жалосном стању налазе џамије и исламска гробља која присваја ко хоће и како хоће. Исто је тако жалосно стање вакуфа и вакуфске имовине, којом управљају неспособни и од иноверне владе постављени чиновници, који с једне стране пуштају да џамије, гробља, медресе и мектеби

пропадају, а с друге стране вакуфске приходе троше већим делом у нерелигиозне сврхе.

Муслимани Босне и Херцеговине с болом у души гледају како окупациона влада с једне стране фаворизује садањег Реис-ел-улему, Улему меџлис и Дарулмуалимином произведене хоџе који свако одликовање од врховног поглавице одбијају и којима је окупациона влада поверила верску и народну судбину муслимана, а који никад не подигоше глас у одбрану исламских светиња, нити када затражише задовољење за погажена права, док с друге стране иста та окупациона влада прогони и лишава њихових звања оне муслиманске верске старешине који бране исламски народ од насртљивости католичке пропаганде, а које је као исламске одличнике врховни исламски духовни главар, султан, одликовао високим орденима и верским почасним звањима.

Говорећи о рушењу џамија и муслиманских гробова, меморандум наводи неколико драстичних примера. У Травнику је порушена Топхане џамија и на њено место подигнута језуитска црква са самостаном; у Зворнику је оборена Фетхије џамија и направљена католичка црква, премда у граду осим неколико чиновника нема ниједног католика. По другим градовима претворене су многе џамије у војничке магацине и војна складишта. А још се горе поступа са муслиманским гробљима. „Небројене тегобе наше болни су вапај народа који је преко четири стотине година срастао са исламом и који сада после двадесет и две године окупационе владе види да му је угрожен верски опстанак у земљи коју је вековима бранио својим грудима и натапао својом крвљу."

„Из ових ће тегоба увидети и Ваша Преузвишеност да све уредбе које је створила окупациона влада за исламски народ нису муслиманима осигурале његов верски опстанак, него су напротив довеле његову веру и верске му светиње до ивице пропасти. Након двадесетогодишње пацификаторске управе муслимани виде око себе порушене џамије и гробља а на њиховим рушевинама подигнуте католичке цркве и самостане и у

њима муслиманским супрузима уграбљене жене, родитељима отету децу, покатоличену ad maioram Dei gloriam.“

Данас где исламски и православни елеменат због којих је и дошло до 25 чланка Берлинског уговора, једнодушно изјављују да им је под окупационом владом угрожен верски опстанак, јасно је да окупациона влада окупиране покрајине није умирила, а још је јасније да их није могла ни умирити, јер је њена управа у очитој противречности са начелима слободе вере и савести. Позната је чињеница да су Босна и Херцеговина по претежном броју становништва староседеоци вере исламске и православне. Према 334.142 католика, међу којима је велики број досељеника и чиновника, стоји 1,221.878 муслимана и православних староседелаца. И баш ти староседеоци, та претежна већина народа у окупираним земљама изјављује да им је вера у опасности.

IV

У члану 96 „Нацрта статута“ била је једна одредба на коју ни бечка ни пештанска влада а priori нису хтеле ни под каквим условима пристати. У овом ставу муслимани су тражили да чланове Улема меџлиса и Реис-ел-улему бира вакуфско-меарифски сабор и да између пет изабраних чланова краљ поставља једног за Реис-ел-улему након претходног споразума и одобрења цариградског Мешихата. Аустриска и пештанска влада нису хтеле ни да чују о томе да највеће исламско верско тело бирају световна лица, а још мање да при постављању Реис-ул-улеме Његово апостолско величанство буде везано за споразум и претходно одобрење султанова заступника — Шеих-ул-ислама. Ни бечкој влади ни пештанској влади није ишло у рачун да се цариградски патишах меша у њине унутрашње прилике, па макар то било и у чисто исламским верским питањима. Кад би се то допустило — гласило је упутство са Балплаца, — то би значило ни мање ни више него признати султану de facto суверенитет на

окупиране покрајине, на које му и онако Берлински уговор и Новопазарска конвенција то право de jure и признају. У том је смислу и Земаљска влада у Сарајеву добила потребне инструкције.

То се јасно запазило већ у првим седницама анкете која је свој рад отпочела 2 фебруара 1901 под претседништвом барона Хуга Кучере, цивилнога адлатуса поглавара земље. У анкети је учествовало дванаест исламских народних заступника и пет државних чиновника, од којих су тројица били муслимани, а које је Кучера узео да му се нађу при руци „јер они из праксе више знају него ја и, мислим, више него који други, какав је живот у народу и које су му потребе."

У смислу добивених инструкција, Кучера се борио свим силама против извесних параграфа нацрта статута. Замарао је муслиманске чланове анкете свим могућим смицалицама, вешто удешавајући да се што дуже отегне решење члана 96. Искрено говорећи, нису ни они њега штедели: ни једној ни другој страни није се журило да што пре ствар приведу крају. Осим тога, већ је тада постојао споразум између вођа православних Срба и између муслиманских првака да ниједна страна неће склопити с владом споразум док и за другу не буде осигуран успех. А тада су се православни Срби налазили у јеку најжешће борбе.

У седницама анкете говорило се о свему и свачему, натезало се с једне и с друге стране, уверавало о искреним намерама и лојалним жељама, обећавало се и — помало — подваљивало, али све узалуд: често, што је данас углављено, сутра је одбачено. Завладала је нервоза и на једној и на другој страни, почела су и међусобна пребацивања и сумњичења. У седници од 20 априла рекао је барон Кучера: „Према вашем садашњем држању судећи, чини ми се да они имаду право који су ми у почетку рекли да, ако вам и цели статут дадемо, да ви нећете бити задовољни, пошто имаде таквих којима није до тога стало да се споразумемо. Имаде један такав утицај од друге стране од које се на сваки начин хоће да се не споразумемо. На чему се данас споразумемо, ви сутра идете корак даље; ако

овим путем пође, ви ћете после недељу дана тражити да ви постављате и поглавара земље и његова адлаџуса."

На то је вођа муслимана Џабић посве мирно одговорио: „Ви треба да попустите, јер ми тражимо само оно на што имамо право."

У наредној седници од 23 априла дошло је до оштрог сукоба и коначног раскидања преговора. У овој је седници барон Кучера узрујано и подигнутим гласом довикнуо муслиманским члановима анкете: „Ово што ви сада тражите, то није реформа, него су то превратне идеје; ваши захтеви иду за тим да се државна власт сасвим подреди вољи једног аутономног тела. Влада на оваква тражења неће никада пристати; не може влада пружити своју руку да помогне да дође до очитог преврата."

„Ни ми нећемо попустити од наших оправданих тражења" — одговорио је Џабић са ироничним осмехом.

Последња седница, од 25 априла, трајала је тек неколико минута: док су чланови анкете потписали записник прошле седнице.

Учесници анкете растали су се мирно, али врло хладно. Дефинитиван споразум није постигнут ни у једном питању, а главне тачке због којих се анкета разишла били су углавном ове четири у принципу спорне: избор и састав Улема меџлиса; постављење и именовање Реис-ел-улеме и муфтија; питање Мешихата и давање Меншуре Реис-ел-улеми; и питање верозаконских субвенција из земаљских средстава.

V

Разлаз анкете и прекид преговора муслимани су у целој земљи примили мирно и са одобравањем, док је у самом вођству моментално наступило извесно размимоилажење, али без икаква утицаја на сам покрет. Нису прошла ни пуна два месеца, а цар Фрања Јосиф примио је 10 јуна у аудијенцију „верно одане заступнике исламскога народа у окупираним крајевима," који су

Цару предали меморандум, нацрт статута и копију претставке коју су у децембру прошле године предали министру Калају.

У овом меморандуму вођe муслимана износе укратко цели течај преговора са бароном Кучером у Сарајеву и доказују да су преговори остали без успеха, не њиховом, него кривицом Босанске владе. Меморандум се опширно бави питањем Халифата, односно Цариградског мешихата, на којем су питању и прекинути преговори са Владом.

Што је по католичком црквеном праву designatio personae и collatio officii, то је по шеријетским исламским прописима постављање и бирање Реис-ел-улеме и давање Меншуре за ваљано вршење верских функција. Стога муслимани у окупираним земљама којима управља једна иноверна влада не могу и не смеју ни под којим условима одустати од захтева у погледу халифе односно Цариградског мешихата, јер је тај захтев основан на чисто верским догмама. Кад би од тога муслимани одустали, они би постали шизматици и јеретици. Исто тако нису могли пристати на предлог владе да се у аутономни статут унесу услови за кандидате Улеман-меџлиса: „лојалност, политичка коректност и посебно политичко понашање,“ јер је из недавне прошлости познато да су појмови лојалности и политичке коректности идентични са слепом покорношћу службеним органима, а осим тога такви се услови не могу сложити ни са данашњим државноправним положајем окупираних покрајина. Стога се „верно одани коленоприклоно и са синовском оданошћу стављају под очинско окриље Његовог Величанства“ и моле га да муслиманима осигура верски опстанак и напредак верском аутономијом.

„Очинско Величанство“ брзо је одговорило изузетним и поонштреним полицисским мерама. Заређали су поново прогони, шиканирања и интернације. Паковале су се афере, стварали кривични процеси, једном речи настала је хајка и гоњење муслимана. Свет малодушнији и са мање отпорне снаге, бојећи се за своју веру и своју будућност, почео је наново да продаје своја

имања и да се сели у Азију. Било је много угледних муслимана који су тада стигли у Цариград не да тамо заувек остану, него да се привремено склоне пред драконским полициским мерама окупационе владе и да се — кад се прилике промене — поврате у своју отаџбину.

Сам вођа покрета Џабић са још петорицом својих другова отишао је у Цариград концем јануара 1902 да код највишег исламског форума потражи савета и упутства по питању затражене верско-просветне аутономије. Да се Џабић и његови другови нису намеравали иселити у Турску и напустити борбу у Босни, види се најбоље по томе што су у домовини оставили породицу и све своје имање. Међутим Босанска влада, у намери да онемогући њихов повратак у отаџбину, прогласила је Џабића пресудом од 4 марта 1902 неовлашћеним исељеником у смислу своје наредбе од 30 октобра 1901 бр. 172616, а у броју 10 „Полициског листа" од 5 марта 1902 издала за њим потерницу: „Ако се Џабић поврати и буде затечен на територији Босне и Херцеговине, позивају се све власти да га сместа ухвате и на основу § 9 цитиране наредбе осуде на три месеца затвора, а по претрпљеној казни преко границе пребаце." — Али узалуд: на сва насиља сарајевске владе, муслимани су одговорили једном великом депутацијом најодличнијих грађана из свих срезова Босне и Херцеговине која је крајем маја 1902 осванула у Будим-Пешти и предала опширан мемораднум „Господи члановима Делегације аустриско-угарског парламента."

„Опште незадовољство исламског народа — вели се у претставци — кренуло је стотинама муслимана од родне куће и огњишта, од породице и рада у поносно седиште делегације, у краљевску Будим-Пешту, да се жале на насиља босанских власти. Преко стотину хиљада пунолетних чланова исламског народа у запоседнутим земљама овластило је свог вођу Џабића и његове од народа изабране другове које сада окупаторска влада прогони, интернира и хапси, а самога вођу лишава његове отаџбине. И док се тако поступа са првацима исламског народа, дотле се широм отварају

врата велико-хрватској пропаганди: везаних руку и запушених уста, лишен сваког права одбране, исламски народ мора и да подноси све лажи и клевете којима га обасипа велико-хрватска пропаганда. Полициски систем босанске управе и велико-хрватска пропаганда, удруженим радом уродили су плодом општег незадовољства и огорчења аутохтоног староседелачког народа и довели су у опасност његов верско-просветни опстанак. Наредба којом је Џабић проглашен неовлашћеним исељеником вређа суверена права Његова Величанства Султана над окупираним покрајинама.“

Три дана по предаји меморандума, 31 маја, развила се дебата у седници Делегације о босанском питању, у којој су живо учествовали два угарска посланика и минстар Калај. Раковски и Околичани, парафразирајући муслимански меморандум, жестоко су напали Калаја и обедили га да шурује са старчевићанским Хрватима и допушта да се њихове новине по Босни шире и драже народ против Угарске „која је допринела огромне жртве, материјалне и моралне, за окупиране покрајине.“

Министар Калај, бранећи поступак Босанске владе, вели да је она морала прогнати Џабића, јер је он агитовао за сеобу у Турску, а Арнаутовића је интернирала зато што је у новосадској „Застави“ написао чланак у коме вели да босанско-херцеговачки муслимани не сматрају Босну и Херцеговину саставним деловима Монархије и да је за њих аустро-угарска монархија иностранство. Наочиглед таких појава морале су се предузети оштрије мере.

VI

У августу 1903 године умро је министар Калај. Муслимани и православни Срби одахнули су као да им је с душе пао тежак терет. Били су уверени да ће сад лакше и успешније привести крају аутономну борбу која је и једне и друге стала много материјалних жртава.

Наместо Калаја дошао је за министра заједничких финансија и управника Босне барон Степан Буријан, човек — како рекоше — поштен и исправан. По првим његовим изјавама у седницама државних одбора аустриског и угарског парламента да ће задовољити захтеву муслимана, изгледало је као да он не жели следовати стопама Калаја. Међутим, то су биле празне речи, дела су друкчије говорила. Изузетне полициске мере остале су и даље на снази, прогони и интернације нису престајали, а нови је министар кушао да заобилазним путем приведе крају питање муслиманске верско-просветне аутономије и да вође покрета стави пред готов чин. Сматрајући да је покрет у народу ослабио и с обзиром на то да је вођа и зачетник покрета Џабић удаљен од народа, Бурјан је крајем године 1904 и почетком 1905 попунио упражњена места у Улема-меџлису и Вакуфској дирекцији и именовао нове чланове Земаљског вакуфског поверенства.

Ново земаљско поверенство састало се на већање у „Главном земаљском граду Сарајеву“ 24 фебруара 1905. На овим седницама, које су трајале до 30 марта, главни је предмет већања било питање: како да се набаве новчана средства за издржавање исламских верских завода. Покушај од пре 5 година да се ови трошкови покрију добровољним приносима, потпуно је пропао. Стога је ново Земаљско вакуфско поверенство у првим својим седницама донело закључак да се поново апелује на народ и да се за покриће трошкова око издржавања исламско-верских наставних завода пропише 5% прирез на непосредне порезе. Скоро без изузетка свуда у народу био је једнодушан одговор: Ни паре без верско-просветне аутономије.

Вође покрета, видећи такво расположење у народу, обратиле су се 24 априла 1905 године министру Буријану једном претставком, и тражиле да најпре укине ванредне полициске мере које вређају слободу кретања и рада, да дозволи повратак у отаџбину онима који су проглашени неовлашћеним исељеницима, да се интернирани пусте на слободу, те да се тиме омогући исламском народу да преко својих заступника присту-

пи коначном решењу своје верско-просветне аутономије.

Међутим су православни Срби с успехом завршили своју десетогодишњу борбу: цар Фрања Јосиф санкционисао је у Ишлу 13 августа 1905 „Уредбу Црквено-православне управе српских православних епархија у Босни и Херцеговини.“

У следећем заседању, почетком 1906 године, Земаљско вакуфско повереиство нашло се у још тежој ситуацији него прошлог заседања: не само да муслимански народ не пристаје на 5% приреза, него енергично тражи решење верско-просветне аутономије. С тога је Повереиство у XIII седници својој донело закључак да замоли Земаљску владу да до конца године 1906 приведе крају питање муслиманске верско-просветне аутономије.

Закључак Вакуфског поверенства изазвао је нов покрет у муслиманским масама и довео до значајног састанка муслиманских првака у Славонском Броду. На овом састанку, на коме су учествовали најугледнији грађани свих градова Босне и Херцеговине, расправљало се питање како и на који начин да се настави борба за верску аутономију, с тим заједно да се траже извесне политичке слободе и уређење аграрних односа, који се спроводе и решавају на штету земљопоседника. Велика већина учесника гласала је за овај предлог у целости, а само незнатна мањина била је за то да се борба продужи искључиво за верско-просветну аутономију. Народ је прве назвао „кошчунима“ а друге „мехкишима“.

Киша киши, пропали мехкиши
А кошчуни шећу ко баруни —

певало се по свој Босни и Херцеговини, девојке по баштама и деца по улицама.

На Бродском састанку изабран је сталан „Ексекутивни одбор муслиманске народне организације“ са седиштем у Будим-Пешти. У овај одбор није ушао ниједан мехкиш.

После овог састанка Ексекутивни одбор је израдио опширан меморандум и 16 децембра разделио међу чланове појединих одбора Аустриског и Угарског сабора. Овај меморандум, који је потписало стотину муслиманских првака, оштрији је од свих досадањих. „Гвожђем и крвљу запосела је Аустро-угарска монархија нашу отаџбину, гвожђем и крвљу она и данас управља њоме, гвожђем и крвљу успело је Монархији да у нашој отаџбини спроведе мир — гробља, да уведе ред казниона и да народима наше отаџбине осигура судбину — политичких робијаша.“

Када се о овом меморандуму повела реч у Делегацијама 22 децембра 1906, барон Буријан је изјавио да је приправан да са муслиманским вођама настави преговоре онде где су 1901 прекинути. Али ова изјава барона Бурјана није била сасвим искрена, како ће се одмах видети.

VII

Почетком 1907 године муслимани су изабрали деветнаест најугледнијих првака за своје претставнике и заступнике. Барон Бурјан, уместо да ступи у договор са овим од народа изабраним заступницима, наредио је Земаљској влади у Сарајеву да позове Земаљско вакуфско поверенство да оно стави своје предлоге о уређењу муслиманске верско-просветне аутономије.

На седници Вакуфског поверенства од 27 фебруара 1907 претседник Поверенства прочитао је наредбу Земаљске владе бр. 1008 од 24 фебруара, у којој влада, позивом на закључак Поверенства из прошле године (записник XIII седнице), изјављује да је приправна изићи у сусрет жељи израженој у овом записнику и пре вођене расправе обновити, те очекује да јој се у том погледу поднесу сходни предлози, али свакако још за време овог заседања.

У наредним седницама Поверенство је донело закључак да се не може одазвати позиву Високе владе, јер муслимански народ има своје заступнике које је изабрао својом слободном вољом, и према томе да

чланови Поверенства које је именовала Влада не могу говорити у име народа. На то је Земаљска влада својим отписом од 4 априла констатовала ову чињеницу, те и сама признала изабране прваке правим и јединим претставницима муслимана.

Два дана после тога, тј. 6 априла 1907, изјавио је у Угарском сабору гроф Баћани да је у изборима муслиманских заступника суделовало око сто тридесет хиљада пунолетних муслимана и да је исламски народ окупираних земаља своје изабране заступнике опуномоћио да у његово име у сваком правцу и сваком погледу расправљају с владом. У истој овој седници изјавио је угарски министар претседник д-р Александар Векерле, да ће наново почети преговори, „само нека се изабрани заступници обрате са својим жељама на владу, па ће се онда питање аутономије муслимана на сваки начин с успехом привести решењу, колико у корист муслиманског народа толико и у интересу наше политике“.

На основу свега тога, „а према савету и жељи Високог сабора и Краљевске владе племенитог и витешког народа мађарскога, у којег као досада тако и отсада полажу све своје наде у бољу будућност исламског народа у Босни и Херцеговини“ — изабрани претставници под вођством Али-бега Фирдуса обратили су се новом претставком датираном у Будим-Пешти 1 јула 1907 на министра заједничких финансија барона Буријана.

У својој претставци укратко су рекапитулирани сва дотадашња борба и рад за верско-просветну аутономију, само је још јаче него пре истакнут и подвучен економски моменат овога питања. Муслимани, бирајући године 1907 своје претставнике, ставили су им „у свети аманет, да поред верско-просветне аутономије захтевају и санирање економских неповољних и незаконитих одношаја, јер верски опстанак муслиманског народа у окупираним земљама уско је скопчан са условима економског му живота“.

Образложивши темељито своје економске захтеве муслимански прваци „тврдо верују да ће и Влада Ње-

гове Преузвишености ступити у преговоре са истим жељама и осећајима са којима и они улазе“. Министар Бурјан је примио двапута муслиманску депутацију из Босне и Херцеговине: 5 и 7 јуна.

У наредби од 10 јуна 1907, пов. бр. 652 — саопштава министар Бурјан Земаљској влади у Сарајеву, да су 5 јуна били код њега „чланови муслиманског аутономног одбора и предали му писмени меморандум, у коме траже, поред верских, још и неке друге ствари правноекономске природе, а на првом месту моле да се преговори за верско-просветну аутономију наставе онде где су пре шест година прекинути. Седмог овог месеца примио сам други пут чланове одбора и усемно им одговорио на њихов меморандум. Земаљска ће влада из скицираног и овде приклопљеног мога одговора видети какво је моје гледиште по овоме питању и о његовом коначном решењу. Пре свега, ја сам господи нагласио, да се питање верско-просветне аутономије мора расправљати одвојено и да се не сме помешати са другим углавном економским питањима, али допуштам да се и ова друга питања истовремено узму у претрес. Ставио сам им у изглед да ћу поверити вођење расправа за верско-просветну аутономију секционшефу у повереном ми Министарству барону Кучери, који је и године 1901 био владин изасланик и претседатељ анкете, а договори о другим питањима цивилном адлатусу барону Бенку. У ту сам сврху дао изградити, на основу материјала из године 1901, нови аутономни статут, у којем сам, колико је било могуће, узео у обзир муслиманске захтеве и који ће послужити као база за нове преговоре. Расправама о овоме статуту треба позвати као стручњаке чланове централног одбора Земаљског вакуфског поверенства. Почетак анкете јавићу доцније“.

VIII

24 јуна 1907 године састала се анкета у свечаној дворани Земаљске владе у Сарајеву и отпочела свој рад.

Претседник анкете, Хуго барон Кучера, поздравио је присутне заступнике муслиманског народа срдачном добродошлицом и изразио им своје особито задовољство „што у кругу изабраних заступника види велики број оне господе, која су већ суделовала код пређашњих преговора". Стога се он поуздано нада да ће ови поновни преговори уродити добрим плодом, тим пре, што су господа народни заступници у своме меморандуму на министра Бурјана изразили жељу да се преговори наставе онде где су пре шест година прекинути. Што се тиче других питања економско-правне природе, то ће се и о њима расправљати у исто време, само при томе треба пазити „колико се муслиманске жеље могу довести у склад са постојећим законима и да се не оштете интереси других елемената, који нису у овој скупштини заступљени и да се не крше начела управе и постојећи закони."

Вођа муслимана и претседник егзекутивног одбора Али-бег Фидрус, претстављајући своје другове изрично је нагласио „да су они једини претставници народа који су опуномоћени и овлашћени у име народа говорити у овим конференцијама, дочим други које је Влада делегирала претстављају Владу, те у име народа немају права говорити".

Као владини делегати били су чланови вакуфског централног одбора као стручњаци: Шарац, Коркут, Хаџиефендић, Панћа, Чаушевић и Мухибић; и тројица виших владинх чиновника као референти.

Пошто је претседник анкете зајемчио муслиманским народним заступницима слободу говора и расправљања, прешло се на дневни ред.

Барон Кучера донео је са собом из Беча писмене предлоге за сва четири нерешена питања. Према овим предлозима чланове Улема меџлиса и Реис-ел-улему бира засебна *„хоџинска курија"* на тај начин, што за свако упражњено место чланова Улема меџлиса бира два кандидата, између којих једнога именује влада чланом Улема меџлиса, а за упражњено место Реис-ел-улеме курија бира три кандидата, између којих „Његово Величанство Цар поставља једног за Реис-ел-улему за

Босну и Херцеговину". Реис-ел-улема овлашћен је кад прими звање, обратити се Шеих-ул-Исламу у Цариград, да му да формалну ауторизацију за вршење верских обреда. Што се тиче верозаконске субвенције, природна је ствар да ће Земаљска влада давати вакуфско- меарифској управи као субвенцију онај аликвотни део од износа што га ставља годишње у буџет на партију „субвенције за богоштовне сврхе," који према броју припадника појединих конфесија у земљи припада исламској верској заједници. „Ову ће субвенцију дозначивати Земаљска влада на руке саборског одбора у тромесечним ратама".

У народној седници од 26 јуна изјавио је Али-бег Фирдус, да муслимански заступници могу прихватити само четврти владин предлог, који се односи на давање субвенције, док се у друга три питања муслимански заступници враћају на своје старо гледиште из године 1901, и траже да чланове Меџлиса као и Реис-ел-улему бира вакуфско-меарифски сабор а не хоџинска курија, на коју су у XXVI седници 1901 године *„под притиском пристали"*. Према томе вакуфско меарифски сабор бира за сваког члана Улема меџлиса по два, а за Реис-ел-улему три кандидата. Између предложених кандидата Земаљска влада ће именовати чланове Улема меџлиса, а од тројице изабраних кандидата за Реиса, Његово Величанство цар и краљ поставиће једнога за Реис-ел-улему. Овако изабрани и постављени Реис-ел-улема мора имати Меншуру од цариградског Мешихата. Стога кад Његово Величанство потврди избор Реис-ел-улеме, Земаљска је управа дужна испословати му дипломатским путем потребну Меншуру. Чим аутономни статут ступи на снагу, престају сва вакуфска меарифска и исламска верско-просветна тела, која је иноверна влада без суделовања исламског народа поставила.

Барон Кучера, изненађен овим предлогом, одлучно је стао на гледиште да чланове Улема меџлиса као и Реис-ел-улему могу бирати само свештена лица, позивајући се на споразум који је постигнут у XXVI седници анкете из године 1901. Што се тиче Меншуре, то је чи-

сто верска ствар, у коју се влада не може и не сме мешати. Кад Његово Величанство именује Реис-ел-улему, нека он сам затражи Меншуру од цариградског Шеих-ул-Ислама. На овај ће се начин, по мишљењу Кучере, боље и јасније манифестовати карактер самоуправе, него ако то иде службеним и замршеним дипломатским путем.

Након живе полемике, доказивања и уверавања с једне и с друге стране, при крају ове седнице ставио је члан централног одбора Вакуфско-земаљског повереnства Хафиз Сулејман-ефендија Шарац, овај предлог: „Пошто је Реис-ел-улема верски достојанственик, верски поглавица муслимана у Босни и Херцеговини, који мора имати везе са Мешихатом, то је моје мнијење, да када курија или сабор изабере тројицу кандидата, да се онда владе у Бечу и Цариграду у првом реду сложе у оном кандидату, који ће бити постављен за Реис-ел-улему и да се царски декрет и Мешихатска меншура путем Земаљске владе новоименованом Реису заједно уруче“. Шарац је овај предлог правдао тиме што Муслимани имају не само дужност него и право тражити да Мешихат именује Реис-ел-улему, јер је Султан задржао своје суверено право, а Новопазарском конвенцијом осигуран је муслиманима Босне и Херцеговине саобраћај са њиховим духовним верским старешинама. Султан није сва своја суверена права пренео на Краља, а ако се његов суверенитет не манифестује још у оваквим верским стварима, на чему онда остаје? Треба да се барем утолико види да је Султан суверен у овим земљама. Према томе, узевши са чисто верскога гледишта, право именовања Реис-ел-улеме припада једино и искључиво цариградском Мешихату. Али, с једне стране избегавајући да ово чисто верско питање не би узело политички карактер, а с друге стране чувајући се да се не би огрешили о верске прописе Ислама, муслимани сматрају да је најзгодније да се у питању Реис-ел-улеме најпре споразумеју владе у Бечу и Цариграду. Високи Мешихат знаће чувати своја права и исламске интересе“.

Шарац је овим својим предлогом и образложењем

још више заоштрио и компликовао целу ствар, а владу као њен делегат довео у највећу неприлику.

У наредној седници од 27 јуна изјавио је Али-бег Фирдус, у име своје и својих другова, да је јучерашњи Шарчев предлог идентичан са њиховим тражењем из године 1901, за који су они седам година борбу водили, много моралних и материјалних жртава уложили, па пошто је сада тај предлог дошао са стране члана централног одбора, дакле владина делегата-стручњака, то га муслимански заступници са особитом захвалношћу усвајају.

Након тешке и заморне дебате у наредним двема седницама коначно је у V седници од 1 јула постигнут дефинитиван споразум у три, од четири спорне тачке: у питању избора и постављања чланова Улема меџлиса, Реис-ел-улеме и давања верозаконске субвенције. Али четврта тачка, Меншура, тај гордијев чвор целога спора, остала је нерешена; шта више Шарчевим предлогом скренула је корак улево.

После узалудног натезања у следећим двема седницама, да се и у овоме питању постигне споразум, или бар да се то питање засада одложи, а приступи редакцији аутономног статута, Кучера је, изнурен и озлојеђен, изјавио у седници анкете од 10 јула да одлази у Беч, а да ће сада седницама претседавати цивилни адлатус барон Бенко.

У седници од 13 јула, под претседништвом барона Бенка, Али-бег Фирдус дао је изјаву да се не може упустити у редиговање аутономног статута док се дефинитивно не реши питање Мешихатске меншуре, јер је то најфундаменталнија тачка целога питања, без којега, с верских разлога, не би могли примити верско-просветну уредбу. Међутим могли би прећи на расправљање других питања економско-правне природе.

Барон Бенко стао је одлучно на гледиште да се не може и неће упустити у претрес других питања, док се не реши питање верско-просветне аутономије. Што се тиче прибављања Меншуре, не може ни под којим условом дозволити да то иде дипломатским путем. Од

тога гледишта — како је и барон Кучера у последњој седници изјавио, — влада не може и неће одустати.

IX

„Ексекутивни одбор" муслиманске организације издао је после прекинућа преговора проглас народу. Муслимани Босне и Херцеговине једнодушно су одобрили корак својих првака и још се јаче збили у борбене редове. Министар Бурјан није имао куда, него да тражи пута и начина да настави прекинуте преговоре и приведе крају замршено питање Меншуре.

У месецу новембру ове исте године писао је министар Бурјан барону Бенку да позове муслиманске заступнике и с њима настави преговоре о економско-правним питањима. Кад је то барон Бенко саопштио вођи муслимана Али-бегу Фидрусу, Ексекутивни је одбор закључио да, пре него што се упусти у поновно расправљање, оде министру Бурјану у Беч. По свој прилици муслимански су заступници у Бурјановој поруци да се настави дебата о економско-правним питањима, назирали извесну задњу намеру и нису хтели у то улазити без чиста рачуна. Знали су да би им шире муслиманске масе силно замериле ако би се упустили у расправљање економско-правних питања, а која се скоро искључиво односе на уске сталешке агинско-беговске интересе, а занемарили и скинули с дневног реда најважније верско питање, питање Меншуре. Стога је Ексекутивни одбор тражио од Бурјана да се стави на дневни ред у првом реду нерешено верско питање.

Тако је било. На првој седници анкете која је започела свој рад 7 јануара 1908 муслимански заступници ставили су питање барону Бенку: зашто овим конференцијама више не присуствују двојица чланова централног одбора Земаљског вакуфског повереnства: Хафис Сулејман-ефендија Шарац и Хаџи Муниб-ефендија Коркут, који су на прошлогодишњим седницама као владини делегати-стручњаци учествовали и за које су они, кад су били у Бечу, молили министра Бурјана да их позове и на ове конференције.

Барон Бенко је одговорио „да су дотична господа ових дана публиковала једну изјаву и поставила се на једно гледиште које је Земаљску владу врло изненадило, јер су они одрекли праву подлогу на којој стоји читава управа у овој земљи". „Нема ни најмање сумње продужио је Бенко, да у овој земљи има само један господар, један владар, а то је Његово Царско и Краљевско Апостолско Величанство Фрања Јосиф I. Ко то оспорава, ко Његово Краљевско Величанство прикраћује у његовим владарским правима, тај је сасвим неспособан да у овим расправама учествује".

Хафис Сулејман-ефендија Шарац, врховни шериатски судија, Хаџи Муниб-ефендија Коркут, члан Улеме меџлиса и Хаџи-Салих-ефендија Алајбеговић, мудерис из Мостара и угледни првак Џабићевог покрета, издали су тих дана на турском језику изјаву, у којој су стали на гледиште да је по прописима Ислама једини Султан, односно његов заменик Шеих-ул-Ислам овлашћен и позван да муслиманима у Босни и Херцеговини поставља и именује врховног верског поглавицу Реис-ел-улему.

Босанска је влада због ове изјаве Шарца суспендовала од службе и ставила га под дисциплински суд.

На Бенкову изјаву одговорио је члан анкете муслимански заступник Шериф-ефендија Арнаутовић да муслимански заступници не деле мишљење Његове Преузвишености да је једини владар Босне Цар и Краљ Фрања Јосиф и да он као директни владалац једини има права да именује Реис-ел-улему. Напротив, муслимански заступници сматрају да је Његово Величанство Султан прави суверен Босне, а да је Берлинским уговором аустриском цару дато само административно право, а не духовно, које припада Султану као халифи и суверену.

Барон Бенко је устао одлучно против тога да се у ове расправе увлаче државноправна питања. „Именовање Реис-ел-улеме припада искључиво Његовом Величанству Цару и Краљу и Земаљска влада не може ни по цену разилажења анкете од тога отступити. Што се тиче добављања Меншуре, господа муслимански заступници

могу о томе још промислити и у једном од наредних седница ставити згодан предлог".

Муслимански заступници, мислећи да би на томе питању могло доћи до разилажења анкете, изјавили су да ће пре тога сазвати „милетске одборе" и саслушати их. Шта и како милетски одбори одлуче, онако ће муслимански заступници поступити, и то влади у једној од наредних седница саопштити. Дотле се може расправљати о другим питањима.

На седници од 23 јануара саопштили су муслимански заступници закључак милетских одбора и прочитали ову изјаву:

„Питање Меншуре чисто је шериатска ствар, шериатска установа. По природи ствари, шериатске меселе (питања) имају да тумаче хоџе. То питање у Босни и Херцеговини тумачи пет хоџинских капацитета различито и једно другом опречно. Ексекутивни одбор, милетски одбори и исламски народ дошли су у положај да не могу знати које је тумачење исправно и мирне га савести прихватити. Стога је скупштина закључила да то питање предложи највишем исламско - верском функционеру Шеих-ул-Исламу на решење, да он одлучи који од пет хоџинских капацитета има право, а муслимански ће се народ драге воље покорити одлуци Високог Мешихата".

Барон Бенко примио је на знање ову изјаву са напоменом да поред тога што не зна какво ће гледиште у томе заузети министар Бурјан, ипак му се чини да ће се овим начином и овим путем најлакше доћи до повољног решења. Међутим могао би се изабрати одбор за израду аутономног статута. Пошто муслимански заступници ни по коју цену нису хтели да се уопште ишта почиње о уређењу аутономног статута, док не буде решено питање Меншуре, прешло се на друга, економско-правна питања.

X

Ове седнице о економским и аграним питањима, о шериатским судијама и колонистима, о прогонима и

интернацијама, трајале су скоро четири месеца, а ни по једном питању није постигнут дефинитиван споразум.

У седници од 10 марта ексекутивни одбор предао је барону Бенку један акт на турском језику, који је написан у смислу закључака милетских одбора, а којим муслимански народ најпонизније моли Високи цариградски мешихат да о спорним тачкама између муслиманског народа и Босанске владе донесе своје меродавно решење.

У последњој седници, другог маја, претседник Ексекутивног одбора Али-бег Фирдус поставио је барону Бенку питање: „Да ли је и када је отишла наша претставка на Високи мешихат, а ако није, зашто се овако важна ствар одуговлачи?‘ Барон Бенко је изјавио да жали што на ово питање не може одговорити, јер још о томе нема никаква обавештења од господина министра. Чим дође решење, он ће одбор одмах о томе известити. То се чекање отегло пуних седам месеца. Међутим је септембра проглашена анексија Босне.

Почетком децембра Земаљска влада је известила Али-бега Фирдуса да је са надлежног места стигао одговор о Меншури и позвала га да одреди чланове комисије за редиговање аутономног статута. Питање Меншуре решено је на тај начин: да хоџинска курија бира три кандидата, од којих цар именује једног за Реис-ел-улему. Кад стигне царско решење, поново се састаје хоџинска курија да редигује молбу на Мешихат ради давања Меншуре. Земаљска влада дипломатским путем доставља ову молбу на надлежно место у Цариград. Док не стигне Меншура Реис-ел-улема не ступа на своју дужност нити врши какве функције.

„Штатут за аутономну управу исламских верских и вакуфско-меарифских послова у Босни и Херцеговини“ добио је царску санкцију 15 априла 1909, а на снагу је ступио 1 маја исте године.

XI

У низу горњих излагања објективно је приказан повод и ток аутономне борбе, начин и средства којима

су се вође покрета служиле. У интересу историске истине потребно је међутим неке чињенице исправити и извесне празнине попунити.

Пре свега, треба подвући да Ислам као вера није никад био у таквој опасности како то мостарски меморандум тежи да прикаже, нити се доласком окупације „ушуљао велики број фратара“ у Босну и Херцеговину.

Случај Фате Омановић није ни први ни последњи, тога је било и пре, па и за саме турске владе. Али то су и са једне и са друге стране спорадични случајеви који сами за себе не значе много. Фрањевци су дошли у Босну у другој половини XIII века (1260 год.); њих је нашао у Босни освајач Босне Мехмед II и дао им извесне повластице. Фрањевци су били носиоци културе за католички део нашега народа и нису се никад истицали ни верским прозелитизмом, а још мање насртљивом пропагандом. Увек су живели у миру и слози са браћом других вера и у народу без разлике вере увек били добро виђени. Због појединачних случајева, па макар како груби и сурови били, због претеране ревности појединих свештеника, не сме се осудити цео ред и цела једна нација. Као и код свих других племена и нација тако и код католичких Хрвата има свештеника занесењака и фанатика, али има толерантних и широкогрудих, нарочито баш међу фрањевцима.

Други је случај са језуитима. Овај се ред уистину са окупацијом „ушуљао у Босну“, али ни од њих Ислам није страховао нити их се бојао. Истина да је у првим данима окупације порушено неколико џамија и да су на њиховим местима подигнуте католичке цркве; истина је да су нека муслиманска гробља пртворена у јавне паркове и шеталишта, истина је, жалосна истина, и то, да су браћа друге вере загорчала многе часове својој муслиманској браћи у првим данима страха и мржње — али би то све једва могло оправдати средства и методе којима су се вође покрета служиле у борби за одбрану своје вере и верских светиња, кад се не би имала у виду политичка тенденција овог покрета.

Вође и једног и другог покрета, православни Срби и муслимани, покрећући борбу за верско-просветну ау-

тономију, имали су пред очима и политичке циљеве; истина сваки на своју руку и у другом правцу.

Муслимани су прижељкивали повратак султана, а православни Срби ослобођење од Аустрије и уједињење са Србијом. Ни једна ни друга теза није одговарала националним тежњама Хрвата, јер је хрватски идеал била Велика Хрватска, па сад било то „у оквиру" или изван њега, тек Велика Хрватска, а баш је Босна углавном била раскрсница где су се укрштавали и размимоилазили хрватски и српски идеали.

Како је дакле и муслиманима и православнима углавном био циљ ослобођење од Аустрије, природна је ствар да су се лако сложили у методама рада: треба свим средствима радити да се у муслиманском и православном народу што више омрази Аустрија и њени „пријатељи" Хрвати, а у исто време настојати да се европској јавности докаже како аустро-угарска монархија није способна да у смислу повереног јој мандата заведе мир у окупираним покрајинама. Ето то је прави разлог зашто се писало једнаком жестином и о прогонима муслимана и о „насртљивој пропаганди католицизма и хрватства," о „субвенционираној хрватској штампи".

То је била фатална заблуда, која је још више распирила мржњу између Срба и Хрвата, нарочито у Босни. Настала је огорчена и недостојна хајка по новинама и у посебним брошурама једних против других.

И муслиманска интелигенција, уколико је ње тада уопште било, поделила се у два табора. Срби муслимани симпатизовали су са вођама покрета и, колико су могли и смели, активно су радили. Хрватски оријентисани интелектуалци држали су се пасивно, уколико нису отворено и активно радили на другој страни.

Иначе за широке муслиманске масе и једно и друго име као ознака племенске припадности било је туђе и непознато. Стотинама година срасли са турском државном идејом, они су по вери били „Турци", а говорили су „нашки" или „босански". Суревњиво су чували и свој народни језик и народне обичаје, никад нису допустили да се у њиховој породици или у друштву одо-

маћи турски језик, никад није било ни стотину босанских „Турака“ који су честито говорили турски, али нису никад били ни свесни свог племенског порекла и националног имена, било у једном било у другом смислу.

Муслиманска младеж, која је после окупације почела похађати школе, опредељивала се онако и у оном смислу какве су биле школе и учитељи и какве су књиге читали. Зато имамо одушевљених Хрвата из Билеће и Невесиња, где се никад за то име није ни чуло, као што имамо ватрених Срба из Фојнице где на 20 и више километара унаоколо нема ни живе православне душе. Читајући из књиге или гледајући на позорници „Одбрану Сигета“ или „Бој на Косову“, њихове су симпатије увек на страни Сулејмана и Мехмеда Соколовића, односно Бајазита и Мурата, а никад на страни Зринског и Алапића, односно Милоша и Лазара. Сасвим природно. Немајући никакве породичне традиције ни родитељског васпитања било у једном било у другом правцу, није чудо да су многи наши младићи из прве школске генерације током школовања мењали боју. И најмања увреда нанета Исламу са српске или хрватске стране била је довољна да „национално осведоченог муслимана“ отера у противнички табор.

Уколико је чиста национална свест код једних или других била слабије развијена, утолико су се више међу собом мрзели. Хрвати су били за Србе „полушокци и аустриски измећари у служби велико-хрватске пропаганде“, а Срби за Хрвате „Власи и србијански динараши, агенти највећих наших диндушмана“. Хрвати су упирали прстом на истребљење потурица из Црне Горе и протеривање муслимана из ослобођених крајева Србије; а Срби су указивали на Штадлера и католичко-хрватску пропаганду, на насилно покрштавање муслиманске деце и претварање џамија у католичке цркве. Било је и тада изузетака и на једној и на другој страни.

XII

Вођама муслиманског покрета био је крајњи циљ одржање духовне везе са Цариградом и чување султа-

нова суверенитета на окупиране покрајине. Да би ова акција била јача и успешнија, турска је влада преко свога посланика у Букурешту саветовала муслиманским вођама да раде споразумно са Србима. У том је циљу између првака једног и другог покрета постигнут споразум. На састанку у Славонском Броду године 1902 писмено је утврђен начин рада и будуће уређење Босне и Херцеговине, државноправно и унутрашње.

Оригинал уговора који су потписали Али-бег Фирдус и Бакир-бег Тузлић, Глигорије Јефтановић и Војислав Шола, садржи 25 параграфа. „Срби православне и муслиманске вере обавезују се радити и сав народ позвати да на томе ради да Босна и Херцеговина добију своју самоуправу под врховном власти свога суверена Султана (§ 1). Кад то буде, народ ће по својој слободној вољи уредити унутрашње стање земље и бирати гувернера наизменице једног муслимана и једног православног Србина. — Аграрно ће се питање решити слободном вољом народа. — Свака ће вера удесити своју самоуправу према духу своје вере слободно и независно од утицаја макар каквих органа иновераца. Ради спречавања верске и народносне пропаганде, имају се протерати са територије Босне и Херцеговине сви агенти једне или друге идеје, као и сви духовни редови Римске цркве, сем фрањеваца (§ 2—10). Народни и службени језик је српски а писмо ћирлица. — Не признаје се право завичајности никоме ко је дошао са окупацијом или после ње, па ни њиховим потомцима, макар да су у Босни рођени (§ 11—15). Видећи како нам сада страда вера и народност наша, а шта би тек било у случају анексије — то се на основу начела изражена у § 1 најсвечаније обавезују радити против анексије свим могућим средствима (§ 15). — Треба скренути пажњу и (нашој) браћи у Македонији и Албанији какво је наше стање, да не би и они пали у исту беду. — Обвезујемо се да ниједна страна не сме једноставно склопити ма какав споразум са данашњом владом. Влада је дужна дати свакој вероисповести на располагање ону своту новца која јој припада према броју становништва за издржавање верских школа (§ 16—22). За пропагирање

ових идеја у народу и широј европској јавности, оснива се фонд, у који ће заједнички улагати муслимани и православни и њиме споразумно управљати (§ 23—25). — Обвезујемо се свечано као људи својом вером, својим поштењем, својом љубави према отаџбини да ћемо горње услове држати и да ћемо их оставити у аманет својим потомцима.

Проклето му семе и племе ко изневери!“

XIII

У духу овог уговора, муслимански прваци који су се као емигранти за веме анексионе кризе налазили у Цариграду, предали су у месецу фебруару године 1909 Османлиском парламенту на турском језику написан „Меморандум муслимана Босне и Херцеговине“ у којем оштро осуђују држање турске владе у питању анексије. Пошто су изложили све патње и прогоне муслимана под аустриском окупацијом, насилна покрштавања и рушења џамија, емигранти са згражањем констатују да босанско-херцеговачки народ није могао ни у сну сањати да ће турска царевина за неколико милиона круна пристати на анексију и тиме учинити бесправним робљем милион и четири стотине хиљада својих највернијих поданика. Зар је то могао веровати народ који је доведен до просјачког штапа борећи се за своју независност и једну државу, која га сада продаје за два милиона фунти и предаје на милост и немилост душманину, који хоће не само да га однароди него да га искорени. „Наше су очи последњи пут упрте на Турско народно претставништво и са највећим страхом очекујемо његову пресуду о нама и нашој отаџбини. — Та пресуда може гласити: или нашу смрт, а то је остати под Аустријом, или живот, а то је ослободити нас од Аустрије“.

XIV

Напоредо са борбом за верско-просветну аутономију, скоро у исто време настао је и међу муслиман-

ском интелигенцијом један други покрет, који је био од целокупног значаја за културни и социјални развој и напредак босанско-херцеговачких муслимана. Муслиманске широке масе, утаборене у том покрету за верску аутономију, заносећи се неостварљивим идеалима о повратку султана, нису ни виделе ни осећале како с дана у дан материјално слабе а културно и социјално све више изостају иза своје браће православне и католичке вере. Стога је требало нешто учинити да се у овим масама пробуди воља и интерес за науку и школу, за књигу и читање и да се младежи која се жели школовати осигура материјална потпора. У ту је сврху покренут забавно-поучни лист „Бехар" и основано потпорно друштво „Гајрет".

„Бехар" су 1900 године покренули и били му уредници и главни сарадници: Едхем Мулабдић, Сафвет-бег Башагић, Осман Нури Хаџић и Фехим Спахо, а власник: Адем-ага Мешић. Бехар је ставио себи у задатак „да исламски народ у Босни и Херцеговини учврсти у светој нам вери Исламу и општој просвети. — Ислам и Просвета, то је наш програм, а тај програм мора бити исламски програм, наш рад, рад верског осведочења и љубави, рад верско васпитање и просветни препород нашег народа".

Око „Бехара" се окупила сва муслиманска интелигенција, већим делом хрватски оријентисана, због чега је и лист, поред чисто верског исламског карактера, имао хрватску боју. Бранио је истина Ислам од свих нападаја и увреда било са хрватске или српске стране, али је увек према Хрватима био блажи и умеренији, а према Србима жешћи и агресивнији. „Бехар" је излазио двапута месечно, латиницом. Својом критиком и полемиком у одбрану Ислама и исламских светиња, „Бехар" је у српској и хрватској књижевности учинио један преокрет: одонда се и на једној и другој страни пише о Исламу и муслиманима много објективније и са више обзира. С друге стране, својим научно-популарним чланцима о Исламу и исламским великанима, згодним приповеткама из муслиманског породичног живота, народним причама и песмама, „Бехар" је за кратко време

прокрчио себи пут у муслиманске породице и међу муслиманским женским светом пробудио вољу за читањем. Млађе и старије жене и девојке, које нису похађале школу, прегнуле су да што пре науче латиницу да могу читати „Бехар", а оне што су похађале школу марљиво су сакупљале народне умотворине и слале их „Бехару". Укратко, „Бехарова" појава и књижевни рад његових сарадника значе значајан покрет у културном напретку и социјалном развоју босанско-херцеговачких муслимана.

„Бехар" је излазио 10 година, прву годину под уредништвом Сафвет-бега Башагића, другу до шесте под уредништвом Едхема Мулабдића. Седмо годиште „Бехара" уређивао је Хаџи-Ћемалудин Чаушевић, пола на турском пола на нашем језику. У седмој години у „Бехару" преовлађује панисламски тон, доноси вести из свих исламских крајева, турска и арапска штампа регистрира његову појаву. Фехим Спахо пише целу једну расправу о панисламској идеји, а Осман Нури Хаџић под разним псеудонимима политичке и социјалне чланке, које превентивна цензура немилосрдно плени.

У осмој години, под уредништвом Шемси-бега Салихбеговића, „Бехар" се враћа на свој стари програм, да одмах следеће године еволуира у чисто хрватски књижевни лист.

Првих осам година у „Бехару" су сарађивали искључиво муслимани, у деветој и десетој години сарађују претежно Хрвати католици. У уводном чланку „На почетку девете године" пише Осман-Азиз: „Народ наш у Босни и Херцеговини као и наша браћа преко Саве, Дунава и Дрине говоре истим језиком којим и ми пишемо, само га зову двојаким именом. Према томе, постоје две књижевности, хрватска и српска. Књижевници и сарадници који преузеше да уз промењени и проширени програм издају „Бехар", броје се у хрватске књижевнике и раде на пољу хрватске књижевности. Стога, а и јер трећем имену поред хрватског и српског не може нигде бити места, обновљени ће „Бехар" бити хрватски лист". Срби муслимани писали су у српским белетристичким листовима „Босанској вили" и „Зори". Од

њих су најпознатији Осман Ђикић и Авдо Карабеговић. Осим тога су Срби муслимани издавали два изразито српска политичка листа: „Босанско-херцеговачки гласник", који је излазио у Сарајеву 1906 и 1907 године под уредништвом Омер-бега Сулејмановића и Хаки-бега Бушатлије, а доцније (од 1909 до 1912) „Самоуправу" у Сарајеву под уредништвом Османа Ђикића. Многи истакнути Срби муслимани сарађивали су у чисто муслиманским листовима „Мусавату", „Земану" и „Вакту".

XV

„Друштво за потпомагање муслиманске младежи на средњим и вишим школама у Аустро-угарској монархији" под именом „Гајрет" основано је почетком године 1903. Прву идеју за оснивање овога друштва дали су покојна браћа Дефтердаровићи, Ахмед-бег и Ибрахим-бег, који припадају првој генерацији наших факултетски образованих људи. Али како је због покрета за верско-просветну аутономију у широким муслиманским масама био настао потпун застој, требало је доста времена и напора да се ова племенита замисао приведе у живот. Народни заступници који су се налазили у Цариграду бацили су у народ паролу: „Ви се не брините, ми радимо за вас и све ће се лепо свршити". Сваки други покрет, било у ком правцу, оглашен је за издају народне ствари, а његови иницијатори хаини-милет, за издајице народа.

Тако је било и са оснивањем Гајрета. На први договор, који је одржан у лето 1902 у Дарул-муалимину у у Сарајеву, где је било и неколико угледних људи из провинције, дошао је и један првак Џабићева покрета и члан Ексекутивног одбора народне муслиманске организације, Ахмет-ага Хенда у пратњи Мустај-бега Халилбашића и дао следећу изјаву: *„Муслимански народ има своје заступнике у Стамболу који раде на једном програму у којем је садржана и оваква установа. Зато ми нећемо ни у какав рад док наши заступници не сврше у Цариграду".* Не упуштајући се ни у каква објашњења, Хенда је са својим пратиоцем напустио збор.

Хендина је изјава учинила мучан утисак на све присутне. Била би можда цела ствар скинута с дневног реда да није било енергичног става неколицине интелектуалаца, у првом реду Сафвет-бега Башагића, Адем-аге Мешића, Ехмеда Мулабдића и других, који су безусловно захтевали да се започето дело настави и крају приведе. После шестомесечног истрајног рада одржана је 20 фебруара 1903 у Сарајевској читаоници прва главна скупштина, на којој су прочитана друштвена правила и изабран први Гајретски одбор са Сафвет-бегом Башагићем на челу.

Гајрет је основан као чисто муслиманско друштво за потпомагање искључиво муслиманске младежи без и мрве национале или племенске ознаке, док су на другој страни већ постојала два чисто национална друштва, српска Просвета и хрватски Напредак. Босанској је влади свакако било више у интересу да муслиманска младеж прима помоћ од анационалног Гајрета, него од Просвете и Напретка, јер би то тек могло да буде „штетно по њене интересе". С друге стране, свака акција која није била у складу и са благословом Ексекутивног одбора, влади је добродошла. Зато се у Сарајевској чаршији одмах јавно говорило, да је Реис-ел-Улема на Мусали (од владе) добио 1000 круна, да се упише за Гајретова добротвора. А да су и вођи народне организације мислили да је Гајрет владино дело, видеће се одмах. У мају 1907 Ексекутивни одбор Народне муслиманске организације донео је одлуку, која је објављена у 19 броју „Мусавата" од 14 јуна, а у којој се налаже свим одборима Народне организације „да настоје да се што више чланова упише у Гајрет, да се тако ово друштво преузме у народне руке, да би служило народним жељама и интенцијама, *јер овако како је до сад било, могло би бити од штетних последица за нашу народну акцију*". Тако је Гајрет постао народно друштво.

Друштво „Гајрет" издавало је свој истоимени часопис од 1907 до 1914 године. Уредници су му били Едхем Мулабдић, Осман Ђикић и Авдо Сумбул.

Босанско-херцеговачка политика од 1903—1918 године

УВОД

Ако историја има своје законе она има и своје случајности. Таква је случајност да је скоро истовремено, у години 1903 нестало у Србији династије Обреновића, која је владала без прекида 45 година, у Хрватској је престао режим Куена-Хедервариа који је трајао 20 година и у Босни престао владати Калај, који је исто тако био на том месту 20 година. Иза завесе тих апсолутистичких владавина чекале су спремне младе слободоумне фаланге да уђу у борбу. Једно поколење „за пјесму створено" ступило је на позорницу југословенске историје.

Док се одмах после 1903 године примењује влада слободе у Србији, у Хрватској, Босни и Црној Гори мора се тек да уђе у отворену борбу за признање демократије. Србија је одмах призната као национални вођ у огромном крешеву које се очигледно спремало за самоопредељење и слободу Словенског Југа. Величанствена епопеја српска и југословенска која је започела 1912 године спрема се већ од 1903 на свим странама потсвесно и ужурбано. Политичке слободе изгледају свим борцима као сигуран пут за тај велики национални препород. Зато се излажу и у неравној борби не подлежу.

Босна и Херцеговина, подељене верски и заостале

за верско-просветну аутономију Срба православних. Босанске националне чаршије дале су том акцијом максимум свога знања и умења. На малобројној интелигенцији је сада ред да она даде што може. И она даје, у пуној мери даје. Силом прилика њена ужа отаџбина је од године 1908 постала центар југословенске политике. Зато би улога ове младе интелигенције била неизмерно тешка и за много искусније. Младост и национални инстинкт ипак у доброј мери надокнађују искуство. То поколење је борбено, али и реално. Предвиђа борбу дугу и тешку. Свесно је да „Просвета", српско културно друштво које су исти омладинци основали 1902 године, може имати само за задатак да пробуди духове. Основана је стога „Привреда" која је требала постати пандан „Просвети" на привредном пољу, створен је Савез српских земљорадничких задруга као централа и поборник задругарства, а Српска централна банка као централа новчаних установа. Ударају се темељи јединственој српској политичкој организацији. Цео је народ, од центра до последње касабе и села, у замаху, у једном свесном покрету који треба да босанске Србе одржи будним и спремним.

Најмлађа генерација после 1912 године је нестрпљива. Њој и то не изгледа довољно. Она неће ништа мање него националну револуцију. Дело Принципа и другова је резултат тог схватања. Иза тога су дошле праве борбе и страдања, онда и Васкрсење, Слобода и Уједињење.

Муслимани су имали своју верско-просветну борбу. Иначе су били конзервативни. Хрвати католици су били политички активни у правцу сједињења Босне са Хрватима.

У Босни*) од 1903 до 1918 није за патриоте било одмора. Тамошње прилике одувек су биле замршене и мало познате осталим крајевима. Да би их могли разумети, потребан је зато пре свега један површан по-

---

*) У излагањима која буду следовала речи „Босна" и „босански" употребљавани су редовно као скраћени изрази за „Босна и Херцеговина" и „босанско-херцеговачки".

глед на оно што је претходило и што се догодило у овој најважнијој епохи нове балканске историје, као и известан мали број статистичких података који сами собом дају тумачење многим чињеницама.

Општи преглед

Окупација Босне и Херцеговине је дошла иза свршене поделе сфера између Аустро-Угарске и Русије на Балкану. Босна и Херцеговина су додељене у сферу Аустро-Угарске. Европом је тад владао дух конзервативни и антисловенски. Окупација је означена као привремена. Примитивни противници окупације међу Босанцима и Херцеговцима одредили су термин тој привремености на три године. Отуда први протест долази 1882 године у облику сељачког устанка у источној Херцеговини. Организовна аустро-угарска војска успела је да савлада тај устанак удружених Срба православних и муслимана, доскорашњих међусобних непријатеља. Иза тога долази један дуг период грубог апсолутизма Калајевог, који не да да се развија икакав народни покрет. Абдул Хамидова Турска је без снаге да шта предузме против тога насиља, Србија краља Милана се одрекла сваке акције познатом конвенцијом од 1882.

Нов покрет, овога пута грађански, почиње од 1896 године за аутономију српско-православне верске и школске организације. У суштини то је чисто национални покрет који је узео ту једино могућу форму за оно доба. Борба је дуга. Народ је истрајан. Доцније се придружују муслимани сличним покретом. Требало је неколико година организоване борбе док је нађено једно компромисно решење.

Трећи период је чисто политички. Њега води малобројна али енергична интелигенција, школована већином на аустро-угарским универзитетима. Њој служи као узор борба србијанске демократије и Словена под Аустро-Угарском. Главно оруђе је у тој борби парламенат, штампа и партиске организације. У години 1903 већ је југословенско питање било постављено у Аустро-Угарској. Српско-хрватска каолиција у Хрватској и

Далмацији је главни поборник југословенских слобода у Дунавској монархији. Долазак династије Карађорђевића у Србији дао је том покрету велику снагу. Босанцима и Херцеговцима је јасно да је њихово питање само део тог општег питања југословенског. Они се спремају за борбу — најпре штампом. (Оснивају се код Срба три органа: „Српска Ријеч" у Сарајеву (од 1905), „Народ" у Мостару (од 1907) и „Отаџбина" у Бањој Луци (од 1907). Иза тога се приступа стварању „Српске народне организације", у коју се претставници бирају општим правом гласа. Хиљаде сељака у збијеним редовима под вођством домаће интелигенције пролазе варошима да даду снаге захтевима својих младих вођа. Долази и до делимичних генералних штрајкова у главним местима, у којима социјалисти уз националисте траже аутономију Босне и Херцеговине и грађанске слободе (1906 године). Срби православни и муслимани иступају готово свугде заједнички. Аустро-угарска влада мисли да ће постати господар ситуације ако прогласи давно спремању анексију Босне и Херцеговине. Гроф Ернетал обавештава 5 октобра 1908 владе Великих сила, потписница Берлинског уговора о тој одлуци.

Анексија Босне и Херцеговине показала је страном свету важност ових покрајина за решење југословенскога питања. Али и многи водећи југословенски људи тек су тог часа осетили величину проблема. Забављени локалним бригама, нису имали кад да посвећују довољно пажње опште-националном питању. Србија је тек изашла из једне дуге борбе народа с династијом; Црна Гора је тек на једном невољном прелазу из патриархалне у уставну монархију; национална Хрватска, тек у борби за називе железничких станица. — Поред тога два велеиздајничка процеса — један у Загребу, други на Цетињу, оба уперена против Београда и нове династије. Било је онда тешко бити патриота српски и југословенски, још теже веровати у успех југословенске идеје.

* *
*

По статистици из 1910 године у Босни и Херцего-

вини је од 1,898, 044 становника (37.06 на км²) било православних 825.418 (43.49%), Муслимана 612.137 (32.25%), католика 434.061 (22.87%), Јевреја 11.868 (0.62%), осталих 14.560 (0.77%),

У градовима је било настањено 254.843 становника (у градове су урачуната сва среска места, која гдекад имају испод 1000 становника), а у селима осталих 86.57%. У градовима је било 140.630 муслимана (54%), католика 67.175 (26%) и 54.625 (20%) православних.

У селима је било 283.000 сеоских породица, а од тога броја 111.000 кметских које су давале сопственицима обрађених имања трећину бруто прихода и плаћали десетину држави. Од њих је било 76.000 православних (69%), 29.000 католичких (26%) и 6.000 муслиманских кметовских породица (5%). Досељеног становништва из Аустро-Угарске било је око 100.000 лица, која су живела углавном као чиновници, индустријалци, радници и занатлије, осим три веће сељачке колоније. До 1905 године било је свега 352 основне школе и три државне гимназије, у којима су католички ученици релативно најмногобројнији, а муслимански најмалобројнији. Према овим бројевима које дају бледу слику културног и привредног стања Босне и појединих верских заједница понаособ, јасно је колики је напор био потребан да млада босанска генерација поведе коло напретка. Верски моменат треба нарочито истаћи, јер је он био најодлучнији од свих осталих у босанској политици.

I

Борбе пред Анексију

Први политички и социјални покрети

Малобројна босанско-херцеговачка интелигенција (у години 1902 било је свега 32 факултетски образована Србина из Босне и Херцеговине) схватила је као своју прву дужност да протестује против извесних попуштања дотадањих народних вођа у покрету за црквено-школску аутономију. Њена акција се доцније упућује истицању потреба грађанских слобода и укидању феудалних односа, да би на тај начин оспособили народ да издржи борбу за самосталност. У том погледу је карактеристичан програмски уводни чланак: „Српске ријечи" године 1905 који је написао Васиљ Грђић, први главни уредник листа: „Као народни лист, „Српска ријеч" ће остати на једино здравом становишту у погледу управе народима, да сваком народу припада право самоодржања и самоопредељења, да сваки народ може својом судбином управљати без икаква спољашњег утицаја." „Никакав народ није до своје среће дошао ћутањем ни тужењем, него отвореном борбом против свакога ко му стоји на путу и пријечи му да се може правилно развијати." Иначе се истичу као програм листа: грађанске слободе, решење аграрног питања и попуњавање свих чиновничких места у државној служби домаћим људима на основи Конвенције између Аустро-

Али за неколико месеци већ старија генерација, која је власник „Српске ријечи“, налази за потребно да мења цело уредништво због белешке којом се осуђује поступак једног члана управе „Српске ријечи“ што је у излог ставио аустриску заставу! На тај начин је разбијен јединствени фронт. Млађа генерација с отпуштеним уредником „Српске ријечи“ почиње да спрема нову акцију. Поља за рад има и одвише. Босна у то доба има једино организације у верско-просветној аутономији и певачка друштва. Прва српска штедионица оснива се тек 1905 године у Сарајеву. У целој Босни и Херцеговини нема ниједне земљорадничке задруге. Културно друштво „Просвета“ је у рукама млађе интелигенције, али је тек у заметку. Политичке организације нема никакве. Сва политика се састоји у одбрани православља од нападаја надбискупа Штадлера, у вођењу полемике са хрватским групама, франковачки расположеним и у приговорима влади због ситних изгреда њених чиновника. Тако се полако некад јак народни покрет разводњава и цепа.

Година 1906 доноси два интересантна догађаја од велике важности: генерални штрајк радника у главним индустриским местима и посету Фрање-Фердинанда Требињу.

3 маја 1906 радници фабрике дувана у Сарајеву демонстрирају тражећи ослобођење двеју затворених другарица и поправку материјалног стања. Полиција их проба растерати штрцаљкама, а доцније сабљама. Маса гледалаца устаје у одбрану радница. Саобраћај је обустављен, а полиција напада на голоруку масу. Има рањених и погинулих. На то радници закључују генерални штрајк. Преко 4000 радника напушта посао. Одржава се први велики јавни збор, али ван града. Полиција успева да поворку распрши пре улаза у град. Има озлеђених на обе стране. Све радње и школе су затворене. 5 маја државне власти не функционишу. Војска је добила појачање. Нове велике демонстрације и збор ван града, на ком вођи штрајка изјављују да је влада примила главне захтеве радника. Грађанство прати са симпатијама овај покрет, у ком активно учествује и на-

ционална интелигенција. 6 маја одбор штрајкаша објављује плакатима да треба почети посао, јер су влада и главни послодавци примили већину захтева радничких.

Овај сарајевски штрајк даје повода новим покретима у свим местима где има радника. Највећи замах добива штрајк у Зеници, где је 14 маја једна група радника пошла да се дочепа депозита динамита, којом приликом су погинула 4 радника и много их је било озлеђених. У Мостару је штрајк 10 маја довео до опште обуставе рада и учествовања целог грађанства. Војска мора да интервенише. На збору се тражи аутономија градских општина, слобода штампе, збора и договора.

Ови штрајкови су, поред све неорганизованости, показали да у Босни и Херцеговини постоји једно опште незадовољство. Ако је влада хтела имати доказе томе добила их је.

Скоро непосредно после ових штрајкова јавља се у лето 1906 покрет међу босанским Хрватима, вероватно инспирисан из Беча, да се у једном меморандуму с великим бројем потписа тражи присаједињење Босне и Херцеговине Хабзбуршкој монархији и Хрватској. Тај меморандум је требао бити предан цару Фрањи Јосифу приликом јесењих маневара у околини Дубровника, којом приликом је Фрања-Јосиф намеравао доћи у Требиње, први пут на херцеговачки терен. Аустро-угарским делегацијама је подељен један врло опширан извештај о дотадањем раду окупаторске владе. Полузваничне новине из Беча и Пеште пишу да та посета треба да значи: „J'y suis, j'y reste" (Ту сам и ту остајем). Срби православни и муслимани су узбуђени. У Бечу се одржава збор босанско-херцеговачке академске омладине, уз присуство неколико југословенских и чешких посланика у бечком Царевинском већу, који тражи да се државна форма у Босни и Херцеговини одреди у споразуму с народом и да се призна тим крајевима „потпуна самосталност." У Мостару градско веће закључује да се неће придружити евентуалној депутацији која би тражила анексију Босне и

Херцеговине Аустро-Угарској, него ће у том случају уложити протест.

До посете Фрање-Јосифа није дошло. Она је отказана у последњем моменту, и њега је заменио престолонаследник Фрања-Фердинанд, који је својим демонстративним држањем, приликом одласка, показао да није био задовољан дочеком у Дубровнику и Требињу.

Да ли је ово све било само проба за анексију, која је проведена 1908, или је био озбиљан покушај да се одиста она изведе у часу кад је Русија била потиснута због неуспеха у руско-јапанском рату — о томе могу дати тачне извештаје само тајни бечки архиви. Једно је јасно: да је овај покушај примљен неповољно у огромној већини народа у Босни и Херцеговини.

Година 1906 интересантна је и по једној, иначе у Босни необичној појави да су се све три вере сложиле у једном захтеву израженом у заједничкој петицији — да се дозволи слобода штампе.

При крају 1906 године муслимански опозициони покрет добија своју организацију и покреће се орган његов „Мусават".

Све те појаве у јавном животу Босне и Херцеговине могле су остати без ефекта, да се нису брзо канализовале. У том циљу крећу се у години 1907 два нова српска листа, „Народ" у Мостару и „Отаџбина" у Бањој Луци. То су нове заставе школоване омладине коју помаже свесно грађанство, оне исте омладине која је 1901 године писала меморандуме аустро-угарским делегацијама и демонстрирала у Бечу, којој је зато босанска влада одузела могућност запослења у државној служби.

Сваки од тих листова био је израз своје средине, поред онога што су уредници лично свог уносили. Мостар је био стварни центар националне Херцеговине, у ком су се сливали борбени људи из северне Херцеговинне и практични и истрајни јужни Херцеговци. Трговина је скоро потпуно у српским рукама. По селима источне Херцеговине или нема, као резултат пређашњих устанака, уопште кметског односа, или је кметство ретко

и сношљиво. Зато је Херцеговина понесена, више него остали босанско-херцеговачки крајеви, чистим српским национализмом. Под својим ведрим небом Херцеговац види ствари јасно. Он се првенствено узда у своју снагу. У таквом крају је зато најлакше било истаћи и остварити мисао о потреби једне националне организације. Зато група „Народа“ улази на политичку арену с том основном идејом. Њој се жури, јер је у аустриским пробама из 1906 године осетила могућност нових покушаја да се проведе анексија Босне и Херцеговине Хабзбуршкој монархији. Уверена да би једна солидна политичка организација Срба, поред сличне организације муслимана, који заједнички претстављају $^4/_5$ народа у Босни и Херцеговини, била у стању да буде једна озбиљна запрека да се та аустриска идеја о анексији оствари, ова група око „Народа” чини све што може да до те организације што пре дође. Зато она искрено помаже саветом и делом оснивање муслиманског опозиционог листа „Мусават“ у Мостару, а доцније „Самоуправе“ Османа Ђикића у Сарајеву и акцију муслиманског просветног друштва „Гајрет“. У сва та три листа сретамо скоро исте сараднике, њихови уредници заједно иду у тамницу, а имају исте и браниоце код судова. Уредник „Народа“ Ристо Радуловић, један од најинтелигентнијих и најборбенијих Срба те периоде, даје идеје и потстиче све те паралелне акције.

Босанска Крајина и Бања Лука претстављају други посебан српски тип, борбен и огорчен до крајности, кога је П. Кочић најбоље претстављао. Тај крај био је од почетка аустриске окупације подложен најтежем режиму, кметски односи били су несносни. Зато се ту чисто национални покрет од аграрног покрета није могао раздвајати и зато је ту било тешко остварити заједницу Срба православних (већином кметова) и муслимана, којима су били главни претставници аге и бегови.

Средња Босна и Сарајево претстављају средину између та два схватања, с том разликом што Сарајево само по себи није никад успело да се ослободи од извесног често невидљивог утицаја чаршије и бирократије, који се утицај увек најјаче испољава у админи-

стративним центрима. Сарајево је зато добивало водећу улогу у борбеној историји босанско-херцеговачких Срба само у моментима кад су се Херцеговци и Крајишници удружили и дали му ту улогу.

У ситуацији каква је била 1907 године, кад се омладина одлучила да поведе борбу против опортунизма и против уског гледања на националну политику, природно је зато било да она потражи средишта ван Сарајева. Тако је Мостар постао полазна тачка, а доцније и главни центар политичке организације. „Народ" зато у својој уводној речи истиче одмах потребу организовања да би се 1) постигле што веће грађанске и политичке слободе, 2) да се правилно реши аграрно питање. Подвлачи се потреба верске толеранције и осим тога истиче: „Пропагираћемо и бићемо носиоци југословенске идеје — стојећи на становишту „Балкан балканским народима." Лист стоји зато уз хрватско-српску коалицију у њеној борби за слободу Хрватске и верује, као и та коалиција, да се ова слобода може лакше постићи помоћу Мађара него помоћу Аустријанаца. Бањалучка „Отаџбина" је у истим идејама, али она још више подвлачи кметско питање и од њега прави центар за национални покрет.

Политичка акција и организација

Као прва етапа борбе за политичке слободе узета је општинска самоуправа. Та је политичка идеја спојена с једним националним захтевом да странци досељеници (Аустријанци и Мађари — „куфераши") немају право гласа. Мостарска градска општина и цело грађанство су неуморни у тој борби. Они израђују „штатут", траже изборе, побеђују на изборима двапута, док им се једва под крај 1907 призна легалност изабране опозиционе градске управе. Листови „Народ" и „Мусават", који у тој борби називају аустро-угарску монархију, по примеру Србијанаца, „суседном монархијом", стално трпе од цензуре, тако да се „Народ" за неколико месеци морао штампати у Сарајеву, а уредници оба листа су били дуго затворени. Ова борба око

градске општине пренесена је доцније и на Сарајево, где је влади успело да с великим терором и махинацијама добије незнатну већину на изборима. Колико је тешко било у тој борби ослањати ће на законску правду може послужити као доказ чињеница да је у то доба од 276 испитаних судија у Босни и Херцеговини било свега 30 Срба православних и муслимана (а од тих 30 било је 14 судских писара).

Друга етапа је „Закон о штампи" који проглашава влада у априлу 1907 под пресијом јавног мнења. Тим законом мало је дато слободе, али је барем укинута једна глупа и несносна превентивна цензура.

Чим је тај закон публикован, почиње без предаха борба за закон о збору и договору. План је омладине да се онда на основу тог закона организује и буде призната као легални претставник Срба. Један инцидент убрзава остварење те замисли и без претходног проглашења закона о удружењима. Привилегована Земаљска банка за Босну и Херцеговину, у којој је бечки капитал, именује Глигорија Јефтановића, дотадањег вођу Срба за члана Управног одбора. „Народ" доноси један јак нападај на тај поступак Јефтановића, сматрајући ту синекуру као напуштање фронта за неопходну привредну еманципацију босанских Срба. Јефтановић је претседник „Српске деоничарске штампарије" која је власник „Српске ријечи" и тај лист одлучно реагира. У Бањалуци је у том часу у стварању једна политичка група која ће доцније (1 јула 1907) покренути свој орган „Отаџбину". Ова група усваја гледиште „Народа". Према осетљивости и угледу нападнутог вође може да дође до цепања српске снаге. Да се покуша то избећи, састају се 11 маја 1907 у Сарајеву претставници све три групе и доносе т. зв. Сарајевску резолуцију, у којој се каже:

„I. а) да је српска политичка и привредна организација створена на најширој и чисто демократској основи наша највећа потреба;

б) да циљ те организације треба да буде потпуна аутономија наше отаџбине, која се једино може изво-

јевати посредством грађанских слобода и уставног живота;

в) заједнички рад с браћом муслиманима је потребан за остварење тих задаатка.

II. Овој организацији даће дефинитивну форму Српска народна скупштина и решиће сва спорна питања.

III. Један привремени одбор има да изврши све припреме за ову скупштину (Коста Кујунџић, д-р Урош Круљ, Вукан Груберовић, д-р Милан Сршкић, д-р Никола Стојановић и Ђорђе Малић.)

IV. Главни принципи изборног реда за ову Народну скупштину одређени су унаперд (право гласа имају сви пунолетни Срби, домаћи синови. Сваки политички котар бира најмање једног претставника.)

Тако је изигран план босанско-херцеговачке владе да Србе поцепа пре стварања икакве организације. Природно је да влада не мирује и да покушава новим интригама да омете тај покрет. Кад јој то не полази за руком, она изјављује да не може дати одобрење за ту организацију. Кад претставници привременог одбора протестују позивајући се на то да је већ одобрена социјалистичка организација, њима се званично одговара „Ви сте једно, а социјалисти су друго". Изасланици привременог одбора (Коста Кујунџић и д-р Никола Стојановић) иду у Швајцарску, где проводи отсуство тадањи босански министар барон Бурјан, Мађар по пореклу и осећајима. Иза дуге дискусије, министар даје пристанак на провођење организације, очевидно потакнут на то ставом млађе босанске генерације, која је у ондашњој међусобној борби Аустрије и Угарске заједно са хрватско-српском коалицијом била на страни Угарске. Чим се дознало у Бечу и Сарајеву за тај пристанак министров, почиње кампања онда свемоћних клерикалних кругова против министра. Свака мала несмотреност од стране Срба искоришћава се навелико, особито њихово демонстративно прослављање Џулуси-Хумајуна, дана султановвог ступања на престо. Народ је међутим заталасан овом идејом о потреби организовања. Пре провођења избора за Српску народну

скупштину исти претставници Привременог одбора морају понова да интервенишу код министра да не забрани организовање. Тако се приступа изборима, у којима онда влада хоће да протури неколицину њој оданих људи да би правили забуну. То јој не успева, јер су свуда изабрани кандидати Привременог одбора. Народ је долазио у масама под српским заставама на изборе у среска места за гласање и одржао савршену дисциплину.

У извештају Привременог одбора предложеном Српској народној скупштини, која се састала на Митров-дан 1907 у Сарајеву, главне су идеје ове:

„Од демократисане цркве прешло се на демократисање државе. У том је разлика „старијих" и „млађих". (Прелази се ћутке преко интрига да се не би изазвале нове полемике.) „Српски народ у Босни и Херцеговини има један заједнички идеал — потпуну аутономију своје отаџбине." „Велика мисија утврђења и развитка српске културе и економске еманципације могу и морају да буду довољно јак покретач за јединственост у целокупном јавном раду." „Положај српског народа данас је врло тежак. Једино самопоуздање и систематски организован рад могу нас спасти".

Као резултат већања које је трајало неколико дана донесен је програм ново-основане Српске народне организације, који се могао на основи избора сматрати програмом спрског народа у Босни и Херцеговини. Главне тачке тог програма су ове:

„I.) *Основна начела. Сваки народ има право самоопредељења.* У држави се мора народна воља сматрати као извор власти. Држава је заштита националних, економских и културних интереса својих држављана. Основица правне државе је једнакоправност свих грађана пред законом. Главни услов напретка државног јест свестрано подизање свих сталежа.

II.) *Државно-правни положај.* Босна и Херцеговина су саставни дио Турске царевине, којим Аустро-Угарска на основу мандата европских сила управља.

III.) *Државно уређење.* 1) Потпуна аутономија Босне и Херцеговине. 2) Вршење законодавне и контрол-

не власти по народном претставништву, изабраном општим, директним и тајним правом гласа. Влада је израз скупштинске већине. Јединственост државне администрације. Потпуна самоуправа градских и сеоских опћина. Потпуна независност судова. Стварање Управног суда. 3) Бесплатна и обавезна основна школска настава. Измјена школског система у националном и слободном духу. 4) Самостално царинско подручје. Измјена порезног система, олакшавајући плаћање слабим и ослобађајући минимум егзистенције.

IV.) *Реформе у државном и друштвеном животу:* 1) У Босни и Херцеговини, као српским земљама, службени језик у унутрашњем и спољном пословању је српски језик. 2) Аграрно питање је животно питање народно. Заинтересовани фактори морају настојати да ово не само економско, него и политичко и социјално питање ријеши што прије праведним начином, имајући у виду националне интересе и одржање равнотеже друштвених сталежа и стварајући уједно услове за напредак земљорадника. Узакоњење и свестрано обезбеђење земљорадничких права, нарочито првенства у праву првокупа. 3) Минимум егзистенције слободан је од продаје ексекуцијом за рачун приватних или за рачун државе. 4) Комадање тежачког посједа треба спријечити променом нашљедног права, а расељавање народа — унутрашњом колонизацијом. 5) Укидање кулука. 6) Рационално експлоатисање државне имовине. 7) Укидање казна, глоба и свих дација неоснованих законом. 8) Регулисање права становништва. 9) Искључиво право на слободну државну земљу имају само домаћи земљорадници. 10) Сва чиновничка мјеста треба да попуне домаћи синови. 11) У свим државним пословима и предузећима имају право првенства домаћи. Осим тога су ово главни захтеви: Смањивање и олакшавање војне службе, која се има вршити у Босни и Херцеговини, издашна брига за народно здравље, увођење пороте, стварање општинских и трговачких судова, сузбијање прозелитства и стварање интерконфесионалног закона."

Овај програм примљен је с одушевљењем од бо-

санских Срба, као и од целе независне југословенске јавности. Осим тога су га од аустриских Словена поздравили Чеси.

Поставља се југословенско питање

1908 година почела је већ у јануару с једном сензацијом. Аустро-угарски министар спољних послова гроф Ерентал објавио је у делегацијама да Аустро-Угарска намерава градити железницу преко Санџака до Митровице. Тако би Аустро-Угарској био отворен пут за Солун и било би спречено сједињење Србије и Црне Горе. Да би план продирања на Исток био још потпунији, износи се истовремено идеја о везивању босанских железница са србијанским, као и о зидању нове линије из Боке Которске у Црну Гору. Као против-пројекат држава Тројног споразума јавља се Трансбалканска железница, која би везала Одесу преко Румуније и Србије с Јадранским Морем. Оба ова пројекта су била предмет дугих јавних дискусија, док нису напуштена. Барон Буријан у истом заседању делегација говори да би босанске Србе требало што више задовољити управо зато да не би гледали на Београд, и обећава: 1) закон о зборовима и удружењима, 2) закон о независности судова и custodia honesta за политичке осуђенике, 3) укидање кулука, 4) могућност оснивања земљорадничких задруга с неограниченим јемством, 5) повећање броја основних школа, 6) бољу откупну цену за дуван.

Међутим у Босни се листови стално заплењују, уредници леже по тамницама, влада чини све да угуши сваки покрет који има за лозинку „Босна Босанцима.“ То се особито видело при провођењу сарајевских општинских избора. Изјаве Еренталова и Буријанова, нападаји бечких клерикалаца против босанске управе, победа хрватско-српске коалиције на изборима у Хрватској, јак аутономистички покрет у Босни, све то скреће пажњу стране дипломатије и штампе на догађаје на Словенском Југу. Југословенско питање после дугог низа година почиње постајати европско питање.

Улога Босне у политичком животу југословенском

могла је бити тада само скромна. Она је упућена да се помоћу своје скорашње организације држи стално у ставу одбране. Положај није лак. Влада, дезавуисана од министра, али потпомогнута од бечких и клерикалних врло утицајних кругова, стално измишља нове интриге. Протурују се гласови о прокриумчареној великој количини оружја и врше се многобројне преметачине. Проносе се вести о војној диктатури. У то излази у бањалучкој „Отаџбини" чланак „Барут мирише", у ком се крупним речима говори о српским дужностима у евентуалном оружаном сукобу. Уредник, Србијанац, Драг. Јанковић и цели управни одбор су затворени. Суди војни суд, јер је у питању „велеиздаја". Писац чланка Јанковић осуђен је на 9 година, а 7 чланова управе на 4 до 7 година.

У Хрватској у то време бан Раух све јаче стеже. У Црној Гори се спрема чувени бомбашки процес у ком ће главну улогу играти као сведок аустриски плаћеник Ђорђе Настић. У Србији се проводе врло бурни избори. „Народ" као главни орган босанске Српске народне организације, у огорчењу што слободни Срби не виде тешку ситуацију пише: „Да горке ироније! Црну Гору „драго камење српске круне" хоће да претворе у лажни дијамант. Њезин владалац, бивши вођа, бивши пјесник, постаје ситан човјек што слуша само ласкавце који хоће невинима да се свете, који не презају ни од употребе њима добро познатих плаћених агената. Такви Срљуди и таква влада зар онда заслужују да се зову Србима и да српска јавност према њима има обзира?" О начину вођења тадањих избора у Србији пише се мало доцније: „Међутим шта се ради у Србији за вријеме изовог периода. Elle s'amuse. Она се забавља: са изборним скупштинама, прогласима и бомбастичним фразама. — Једном ријечи, сад је у Србији тучњава, трка, док са свију страна непријатељи Србије плету мрежу око ње да је боље стегну. С радошћу би поздравили оно вријеме, гдје би се могло рећи за Србију мјесто „Она се забавља": Србија ради, па макар нас сумњичили још више с велеиздајничким плановима."

Шта могу Босанци у таквим приликама да раде?

Главни одбор Организације позива народ најпре да се не да изазивати. „Има момената у животу појединаца и народа кад је највећи јунак који зна у извесним часовима и на највише изазивања одговорити мирним ћутањем." Мало доцније, у априлу 1908, издаје исти одбор проглас на народ у ком осуђује вику аустриских власти против српских „велеиздајника", позивајући аустриски и угарски парламенат да изашиљу посебну комисију која би испитала право стање. Тих истих дана главни лист Српске народне организације доноси два дописа у којима се тврди да је цела пртивсрпска хајка спремљена као припрема за анексију Босне. То мало доцније утврђује необоривим фактима д-р Балак у једној опширној интерпелацији поднесеној 3 јула 1908 у бечком праламенту, у којој се обарао нарочито на клериклани правац босанско-херцеговачке владе. Босна се у то доба држи, по жељи вођа, релативно мирно. Немира је било само у Рогатици и то аграрне природе. Аустрофили у босанско-херцеговачкој влади (Коста Херман и други) пробају изазивања сваке врсте. Да се направи што више забуне, поред полузваничног дневног листа „Bosnische Post" покреће се у Сарајеву други немачки дневник „Sarajevoer Tagblatt", коме је нарочити задатак да напада Србе и Мађаре.

Босанским Србима је јасна повезаност свих ових појава. Они зато најпре желе да се прочисте односи међу Србима и гледају на првом месту да објасне свачију улогу у црногорском бомбашком процесу, да утврде да су по среди углавном аустриске интриге. Публикује се факсимил писма аустриског генералштабног капетана Форнера од 10 априла 1908 упућен главном сведоку Цетињског процеса Ђ. Настићу, из ког се јасно види плаћеничка улога Настићева, а мало доцније износи се на јавност цела преписка између цетињских власти са сарајевским лиферантима оптужног материјала за тај процес. У Србији се међутим воде дуге и неплодне борбе око образовања владе. У Хрватској почињу затварања Срба због „велеиздаје". Заједничка акција Аустро-Угарске и Бугарске почиње бивати очигледна.

Пред прогласом анексије

У таквој атмосфери где постају све јасније припреме Аустро-Угарске за анексију, почињу Срби преко своје политичке организације акцију за устав, али без измене државноправног положаја Босне и Херцеговине. Тој се акцији доцније придружује и Муслиманска народна организација, тако да обе организације предају Министру заједнички меморандум у том правцу. Мало дана иза тога Српска народна организација сазива све претставнике народне у Сарајево, да би на скупштини још јаче извукла жељу народа да се не мења државоправни положај њихове отаџбине. Влада је забранила ту скупштину.

Словенски политичари Миљуков и Клофач пролазе кроз Босну, да се информишу, а иза њих маса страних новинара. Долази у истом циљу аустриски министар Ј. М. Бернрајтер, који води разговоре с претставницима власти и народа. Ј. Цвијићу се онемогућава боравак у Херцеговини. И неверне Томе већ почињу увиђати да аустро-угарска влада спрема акцију већег стила, оно о чему су вођи народа били пре директно и индиректно обавештени.

У августу 1908 бечки адвокат д-р Краса, који је пре имао исто занимање у Сарајеву и отуд имао познанство са старијом босанском генерацијом, дошао је из Беча директно у Ливно, где су становали претседници Муслиманске и Српске народне организације (А. Фирдус и К. Кујунџић). Изложио им је политичку ситуацију и предложио да се пошаље једна велика депутација Цару и Краљу у Беч, која ће тражити да се Босна и Херцеговина прогласе за краљевину и придруже Хабзбуршкој монархији, обећавајући вођима депутације грофовске и баронске титуле. Претседници организације одговорили су да су они претседници, али да су одлучујући претставници у Мостару. Краса је убрзаном вожњом стигао у Мостар и саопштио исто тамошњим вођима Срба православних и муслимана, где му је одговорено с једним одлучним non possumus, тако да је д-р Краса отишао у Сарајево Глигорију Јефтановићу

с унапред створеним уверењем да је његова мисија пропала.

То је био први конкретан знак о спремању анексије, и први покушај да се она проведе с пристанком народних вођа. Друго, много прецизније обавештење су добили вођи босанских Срба од министра краљевине Србије Милована Миловановића, после његовог разговора са руским министром спољних послова Извољским. Порука је истовремено гласила да Русија и Србија нису довољно спремне да уђу у оружан сукоб. То је једино упутство које су имали млади вођи босанских Срба у те дане великог народног искушења. Они су осећали дужност да одреде свој став против анексије, али су знали да то морају учинити у једној форми која није смела правити тешкоћа плану српске владе, која је опет била зависна од решења влада Тројног споразума (Русије, Француске и Велике Британије).

Првих дана октобра 1908 већ су новине почеле објављивати учестане вести о проглашењу анексије. То је узнемирило све Србе у Босни и Херцеговини. Српска народна организација је зато морала пожурити да донесе потребне закључке, евентуално пре проглашења анексије. Очигледно је било према држању власти да то неће бити могуће у Босни. Цивилне и војне власти су још од јула месеца предузимале све могуће мере опрезности. Кретање свих виђенијих Срба било је контролисано, а државни тужиоци при цензурисању новина били су много строжи. Зато је одлучено да се састанак свих народних претставника одржи у Славонском Броду, где се могло очекивати ипак једно либералније држање власти, пошто је хрватско-српска коалиција била тада на влади у Хрватској. На тај састанак дошли су скоро сви претставници, осећајући важност момента и потребу да покажу грађанску храброст. Дискусије у претходним конференцијама биле су врло бурне, јер је наступило неверовање у могућност таквог насилног акта од стране Аустро-Угарске. Осећала се и доста јака контрола полиције. Зато у Славонском Броду није дошло до формалног одржања скупштине. Народни претставници су хтели да се обавесте о свему на извору и да

се претходно споразуме с претставницима Муслиманске народне организације који су, заједно са Глигоријем Јефтановићем и Војиславом Шолом, били већ отпутовали у Будим-Пешту, где су тад заседале аустриска и угарска делегација. Зато су коначна решења одложена. У једном путничком вагону III класе, који би потпуно сами заузели, требало је по том плану да се одржи скупштина народних претставника и донесу потребни закључци. То је и извршено. Скупштина је у вагону саслушала извештај Главног одбора Организације о дотадањем раду, одредила је да претседништво Организације (Коста Кујунџић и Душан Васиљевић) заједно с претседником скупштине д-р Николом Стојановићем ступи у везу с вођима Муслиманске народне организације и са вођима старије српске генерације (Гл. Јефтановићем и В. Шолом) за израду једног заједничког протеста и заједничког плана за целу акцију.

Анексија је проглашена

Непосредно пред долазак у Будим-Пешту, 7 октобра на једној железничкој станици су претставници босанских Срба имали већ прилику да читају прокламације цара и краља Фрање Јосифа о анексији њихове домовине Аустро-Угарској.

Аустро-угарске делегације су већ биле на окупу. Највиђенији претставници хрватско-српске коалиције били су већ у Будимпешти. Исто тако претставници Чеха, који су увек у Делегацији бранили права народа Босне и Херцеговине. Прво је било да се с тим претставницима Срба, Хрвата и Чеха претресе ситуација. Уто је већ стигао изасланик вођства Српске народне организације, послан из Славонског Брода у Београд, с вестима да је Србија узбуђена, али да се не зна шта ће моћи учинити. Претставници муслимана и српских „старијих" имали су такође неодређене информације с разних страна. У споразуму с њима закључено је да се изда један заједнички протест Срба православних и муслимана. Тај је протест, написан у облику прогласа народу, у својим главним ставовима гласио:

„Прије тридесет година је аустро-угарска монархија, као мандаторска европска сила, окупирала Босну и Херцеговину, да њима управља. Ви врло добро знате шта смо кроз то вријеме проживјели и колико смо разлога имали за тужбе против окупационе владе. Разумљиво је, да се стога, са окупацијом, која је дошла без нашег питања, нијесмо могли спријатељити. Израз тијех осећаја био је заједнички меморандум изабраних претставника Муслиманске и Српске Народне организације, које претстављају $^{4}/_{5}$ (четири петине) босанско-херцеговачког становништва, поднесен поводом прокламовања уставности у Турској, г. министру Буријану на Илиџи 7 септембра 1908, у ком смо захтијевали устав без рјешавања државно-правног положаја наше отаџбине, и да се народу на тај начин даде могућност контроле и законодавства и онемогући рјешавање свих питања без његове приволе. Ту нашу акцију ви сте, браћо, листом одобрили вашим одазивима.

У послу уставног покрета ми смо се кренули у Будим-Пешту. На дан 7 октобра 1908 нас је изненадила вијест о анексији, која је дошла без питања и против воље ваше и наше.

Поводом најновијих догађаја европске велике силе, потписнице Берлинског уговора преговарају сада о сазиву конференције. Народ мора сада чекати резултат рада свих заинтересованих фактора. Мисао која нас у сваком раду руководи, биће идеална тежња нашег народа за слободу, да сами о својој судбини одлучујемо, јер је та мисао освештена народном борбом и историјом. Као најбоља гаранција успјеха ове наше нове борбе је јединствени рад Срба православних и муслимана, који ничији нападаји неће моћи разбити.“

Протест су потписали сви присутни претставници народни, а међу њима од познатијих:

„Али-бег Фирдус, Глиг. М. Јефтановић, Махмут-бег Фадилпашић, К. Р. Кујунџић, Хаџи Махмут-бег Џинић, В. Шола, Дервиш-бег Миралем, Д. Васиљевић, Бакир-бег Тузлић, П. Дрљача, Беćир-бег Капетановић, В. Видовић, Рифат бег Сулејмановић, К. Божић, Ахмет-ага Хенда, д-р У. Круљ, Мухамед еф. Карабег, В. Р. Црногорчевић, Хусеин-ага

Церић, д-р Н. Стојановић, Васиф-бег Вишћевић, Осман-бег Пашић, Н. Цикота, Ат. Шола, Вас. Грђић и Шериф Арнаутовић."

Осетила се, поред објаве у штампи и у летцима, потреба да се о том протесту званично обавесте владе Тројног споразума, и да се дође у додир са штампом и јавним радницима у главним градовима тих великих сила. У највећем поверењу донели су вођи закључак да се пошаљу у ту депутацију од стране Срба православних: Душан Васиљевић, потпретседник Српске народне организације, Ристо Радуловић, уредник „Народа" и Атанасије Шола, а од стране Муслимана били су одређени: Дервиш-бег Миралем, д-р М. Сарић и Салих Башић. Интересантно је да је босанска влада врло брзо то дознала, али су ипак сви одређени изасланици успели да пређу границу, осим Д. Миралема и С. Башића. Ова делегација је била у Паризу, а касније само Срби православни у Лондону и у Петрограду. Званично код влада ова делегација није могла бити примљена, али је ипак успела да помоћу званичних органа краљевине Србије упозори јавно мишљење на право расположење огромне већине народа у Босни и Херцеговини против анексије. Једна група чланова групе „Народа" под вођством Косте Кујунџића изашла је мало доцније у Швајцарску да појача ову акцију званичне емиграције.

У току анексионе кризе влада је без успеха пробала да разбије јединствени фрнот опозиције, која је остала чврсто на гледишту против прогласа анексије, чак и после споразума Турске са Аустро-Угарском, после признања анексије од стране Русије и изјаве србијанске владе да анексијом интереси Србије нису повређени. Кад су публиковане ове изјаве српски народ у Босни и Херцеговини је јасно видео да су ове изјаве биле изнуђене и спремао се на освету — ћутећи, јер је видео да право народа и речи нису довољни за успех.

И онда се први пут једна група босанских омладинаца корпоративно уписа у четнике да се учи пуцању и бацању бомба, с узвиком: „Ко се не освети тај се не посвети", и тим почиње једна нова епоха у историји

босанских Срба, одлучна борба за ослобођење и уједињење.

Влада настоји да добије сагласност народа

Бура коју је изазвала анексија Босне и Херцеговине у европској политици и примедбе које су том приликом пале у европској јавности натерале су бечку владу да се потруди добити бар накнадно признање народних претставника за свој чин. Њен дипломатски положај према тадањој дипломатској Европи, а особито према Србији, био би тим знатно олакшан. Јасно је било да се то признање не може постићи директним путем. Остао је индиректан пут. Прва проба у том правцу учињена је у току анексионе кризе. За фебруар 1909 сазвана је била у Сарајево једна уставна анкета. Влада је пошла од претпоставке да ће опозиција морати учествовати у тој анкети, јер је она тражила проглашење устава, али ће тим учествовањем индиректно признати да је Аустро-Угарска била у праву што је прогласила анексију, без које, како су из Беча стално тврдили, не би могло бити устава. Велика реклама којом је била спремана и објављена ова анкета упозорила је све противнике анексије да буду пажљиви. Главни муслимански вођи послали су извињење да не могу доћи из разних личних разлога. Притешњени између принципијелног одбијања анексије и обећања владина да ће завршити преговоре о муслиманској верско-просветној аутономији у вези са признањем анексије од стране Турске о ком се већ говорило увелико, они су нашли такве изговоре као најзгоднији излаз. Код Срба је била једна помирљивија струја, у којој су били главни претставници Срби досељени из Хрватске и Мађарске, која је хтела да се иде безусловно на ову анкету, да би се на тај начин постигао што повољнији устав. На састанку вођа српских преовладало је ипак радикалније гледиште, које је овако стилизовано и дато позваним претставницима Срба да га при почетку прве седнице прочитају:

„Сазив анкете извршила је Земаљска влада не обра-

ћајући се директно на надлежне факторе Српске народне организације Главном или Уставном одбору Српске националне организације у Босни и Херцеговини која је створена уз учествовање цијелог српског народа и уз изрично одобрење власти. Стога је она једина претставница српског народа. Ми као њезини чланови, нећемо нити можемо без одобрења њених надлежних фактора предузимати никаквог политичког чина. Ради тога не можемо учествовати ни у овој анкети без овлаштења и упутства од наше Организације, која иза програма од 31 октобра 1907 и Поруке, издане 28 септембра 1908 заједно са Егзекутивним одбором Муслиманске народне организације у Будим-Пешти, није имала никаква састанка, нити је изнијела икакво новије становиште."

Одбијање учествовања је било, дакле, из формалних разлога, али је подвучено да Срби нису променили свој негативни став према анексији. Кад је ту изјаву прочитао д-р Никола Стојановић у име позваних Срба, сви претставници босанско-херцеговачке владе зачуђени одлучношћу позваних Срба уложили су сва своја настојања да одврате позване учеснике анкете од изласка из свечане сале, у којој је барон Бенко у име владе поздравио позване. Кад им то није пошло за руком, цела аустро-угарска штампа је огласила позване учеснике Србе као велеиздајнике.

Други један покушај је учињен у пролеће 1909. Неколико истакнутих претставника Српске народне организације било је, по закључку извршиоца будимпештанске резолуције, изашло у Швајцарску са намером да појача протест већ изаслане делегације у главне градове Тројног споразума. Непосредно после тога стигли су у Беч Глигорије Јефтановић, Војислав Шола у пратњи Данила Димовића. Њихова посета босанском министру Буријану и изјава лојалности протумачена је преко светске јавности као признање анексије од стране „вођа српских у Босни и Херцеговини" и као дезавуисање изасланика Српске народне организације који су протестовали против анексије.

Бечка влада је била потпуно свесна неоправданости и неодрживости оваквог тумачења једне посете и зато

се одлучила за један трећи покушај пред распис саборских избора, у почетку 1910 године. Прагматичка санкција је, како је познато, закон цара Карла VI о недељивости земаља које су биле под хабзбуршком династијом. Тај су закон усвојиле све „Круновине" т. ј. све покрајине које су Хабзбурге признавале као своје законите владаоце. Под фирмом признавања те прагматичке санкције влада сад настоји да испослује иднирeктно признање анексије од стране босанских и херцеговачких Срба. Тако је дошло до покушаја неколицине Срба да ту тачку унесу у изборни програм Српске народне организације. Борба је дуго трајала и била је врло тешка, док није преовладало мишљење борбених националиста да се та тачка програма не уноси. Мишљење тих „млађих" под воћством Васиља Грђића и Николе Стојановића је било да не треба, ради будућег рада, дати никакво ни директно ни индиректно признање од стране Срба босанских на противправни акт о проглашењу анексије.

Ова три покушаја доказују колико је истрајност бечке владе улагала да добије признање српског народа, али доказују истовремено и велику отпорност претставника народних у том правцу. Није било у питању обично догматичарство, како су онда неки Срби опортунисти доказивали. У питању је био основ за цели будући национални рад. Ма какво попуштање у том правцу довело би неминовно до слабљења отпорности у народу, који је и иначе био разочаран због неуспеха дипломатске акције. Тако су босански Срби у изборе за свој први сабор могли поћи уздигнуте главе.

Дејство прогласа анексије

Анексија Босне и Херцеговине имала је повољних и неповољних последица за идеју југословенског ослобођења.

У међународној политици постало је јасно: 1) да је Аустро-Угарска силом прекршила један међународни уговор; 2) да је Аустро-Угарска то учинила као експонент германства на Истоку; 3) да је српском народу

учињена неправда и да је повређен демократски принцип самоопредељења народа.

У унутарњој политици Аустро-Угарске очигледно се осетила подвојеност у циљевима Аустрије и Угарске, јер су се обе почеле отимати о утицај на присаједињене покрајине, док године 1912 није дошло до извесне поделе сфера интереса, границом реке Босне и Неретве. Истовремено је ојачала идеја тријализма са Загребом као трећим центром монархије, за коју су се идеју загрејавали многи словенски и клерикални бечки кругови. Тако је дошло до сталног трења између претставника горе истакнутих политичких праваца.

У погледу опште народне југословенске мисли насилно проглашење анексије имало је за последицу отрежњавање и прибирање свих народних снага за велику борбу која се очевидно спремала у Европи.

Према овим, у главном корисним, последицама било је доста и штетних, од којих је била најтежа што је завладала извесна депресија у једном народном и очуваном делу југословенства и словенства, праћена веровањем неких наивних Словена да је анексија ових словенских крајева појачала словенство у хабзбуршкој монархији.

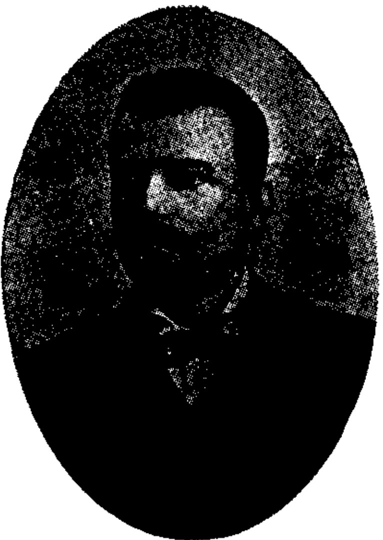

ШЋЕПАН ГРЂИЋ

ВАСИЉ ГРЂИЋ

РИСТО РАДУЛОВИЋ

ДР. УРОШ КРУЉ

ДР. НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

Народни посланици у Бос.-херц. сабору и уредник „Народ"-а

Од анексије до сарајевског атентата

Правац владине политике

Ма колико изгледало невероватно, бирократска Аустро-Угарска се сматрала правим господарем Босне и Херцеговине тек од часа анексије. Све што је пре радила било је више подређено циљу рекламном, јер је Аустро-Угарска очекивала да јој потписнице Берлинског уговора на основу извршеног „цивилизаторског рада“ признају право на анексију. Такво признање би несумњиво био њен јак адут у настојању да јој се дају нови мандати у суседној неуређеној турској царевини. Ерenталов план о санџачкој железници, који је непосредно претходио прогласу анексије Босне, говори јасно да је политика Хабзбурговаца била упућена у том правцу. После анексионе кризе Аустро-Угарска осећа да због општих европских прилика, као једна од сила Тројног савеза, не може рачунати на помоћ сила Тројног споразума, чак ни на помоћ Италије као трећег члана Тројног савеза. Аустро-Угарска сад зна да се мора поуздати само у своју снагу и да анектиране крајеве одржи, а да нове крајеве осваја да јој треба појачати своју војну снагу и боље организовати рад у свим гранама државне управе. Босна и Херцеговина постају зато њен „Bollwerk“ на Балкану и уједно брана против стварања слободне југословенске државе.

У таквој ситуацији је био очигледан интерес хабзбуршке династије да Босну што пре учине задовољном и довољном себи. Главна линија те политике се и осећала непосредно после прогласа анексије. Доцније по-

чињу разне компоненте да утичу на кривудање те линије: 1) спољна политика која је хтела да чува босанске муслимане због осетљивости Турске; 2) католички клерикализам који је помагао велико-хрватске тежње надбискупа Штадлера, индиректно уперене против Мађарске, и 3) немир мађарске владе због тог настојања аустриских клерикалаца. Како је босанско-херцеговачким „штатутом" (уставом) место дотадањег јединства у окупираним крајевима (пре је владао само заједнички министар финансија из Беча) створено тројство, тим што је уз тог заједничког министра имала да одлучује аустриска и угарска влада, настало је и с формалне стране врло приметно лелујање у аустро-угарској политици према Босни. Било је природно што се аустриска управа, у којој су имали великог утицаја хришћански социјалисти, ослањала на босанске католике, а мађарска управа (у којој су велику реч водили феудалци) на босанске муслиманске бегове. Православни, претежно сељачки елеменат, остали су без сигурне и трајне заштите ма са које стране у аустро-угарским владајућим круговима. Било је момената кад су Србима чињене извесне концесије да би се поједине групе придобиле за једну или другу државу двојне монархије, али је то брзо бледело због контра-акције противне групе. Спољна политика Аустро-Угарске је налагала особиту пажњу према муслиманима, према којима је иначе свака обазрива политика морала показивати извесне попустљивости због њиховог психолошког стања, јер су изгубили илузију да су саставни делови отоманске империје. Зато су муслимани одмах после анексије обасути пажњом аустро-угарске владе: давањем верско-просветне аутономије, усвајањем принципа факултативног откупа кметова, именовањем претседништва у босанско-херцеговачком сабору, фаворизовањем при чиновничком намештању. Јасно је да аустро-угарска влада по својим општим традицијама није те привилегије могла сматрати као дефинитивну политику, али је у тим моментима била потребна и довољна и једна привидност.

Поред тих духовних момената, једна модерна влада морала је водити рачуна и о чисто материјалним одно-

сима. Зато се аустро-угарска влада и у том погледу нашла у тешком положају. Требало је, бар привидно, изменити колонијални систем, који се огледао у свему до анексије. То су једногласно тражили нови држављани у Босни и Херцеговини. Стварно је тешко било изменити колонијални систем управљања, јер су капиталистички кругови у Аустрији и Угарској сматрали анексију само као дефинитивно утврђење колонијалног положаја тих балканских крајева. Зато су ови капиталисти, дотле врло опрезни, сад основали у Сарајеву филијалу Аустро-угарске банке и Поштанску штедионицу, а поред једног већ привилегованог аустриског новчаног завода (Привилегована земаљска банка за Босну и Херцеговину), основан је један привилеговани мађарски (Привилегована аграрна и комерцијална банка за Босну и Херцеговину). Осим тога је основан један аустриски завод без законских привилегија (Аустро-босанска банка). Неколико предузимачких аустриских и угарских фирми преузело је у вези с тим банкама све главне послове. Домаћим су давани само ситнији послови, под прећутним условом издајства. Отуда забринутост у патриотским круговима да се тим не поквари варошки елеменат и настојање да се Срби привредно организују како би постали што независнији. Хрвати се посебно организују. Загребачка „Прва хрватска штедионица" оснива „Хрватску централну банку" и „Муслиманску централну банку".

* *
*

Главни претставници аустро-угарске управе у овом периоду су: генерали Виндзор Албори (безбојни), М. Варешанин (католик типа Штадлеровог), Потјорек (повереник престолонаследника Фрање Фердинанда)....

До године 1912 то су биле само номиналне „поглавице Земаљске владе", а стварну управу су вршили т. зв. грађански адлатуси (од њих је најважнији барон И. Бенко, један интелигентан и исправан чиновник). Тек Потјореку успева да једном уредбом од 1912 године свом положају даде законски гарантовани стварни ауторитет.

У заједничком Министарству финансија су се мењали барон Стефан Буријан (од 1905—1910), Билински (од 1911—1915).

Именовано претседништво босанско-херцеговачког сабора су сачињавали Сафет-бег Башагић, Војислав Шола (од године 1913 Данило Димовић), д-р Никола Мандић (од године 1914 д-р Јозо Сунарић).

Правци народне политике

До године 1912 политичка кретања босанска кретала су се од давнина искључиво у кругу појединих вера, од којих су православни били унапред за српство, католици за хрватство, а муслимани су били неопредељени. Изборни закон за Босански сабор је то санкционисао и томе додао поделу на друштвене класе. Права политичка подела је зато могла настати тек кад се приступило изради закона који захтевају политичка опредељења. У првим седницама саборским, где се радило о принципијелном гледишту на права босанска према аустро-угарској управи, било је извесне једнодушности. Говорници свих група тражили су проширење права Босне и Херцеговине и заштиту интереса и идеала својих бирача. Једино је Штадлерова Католичка удруга, у којој су главну улогу играли досељени католици, била уздржљивија. Али доцније, чим се почело прелазити на питања чисто домаће политике, почела су диференцирања. Најпре је то почело између православних и муслимана у погледу откупа кметова, којем је дато једно опште име „аграрно питање“. Иначе Срби православни и муслимани били су стари савезници у истицању потребе што шире политичке аутономије Босне и Херцеговине. У том су погледу они налазили на разумевање и код домаћих Хрвата, Заједничара, уколико не би дошло у обзир сједињење Босне с Хрватском. У кругу та два питања, аутономије и аграра, кретале су се све велике дискусије у Босанском сабору, а према томе се и стварале политичке поделе међу посланицима и народним масама.

Јасно је да је на овако младу политичку средину,

каква је била босанска у то доба, морало бити много утицаја и са стране, од стране званичне Аустро-Угарске, од Срба и Хрвата у Хабзбуршкој монархији и ван ње. Званични аустро-угарски кругови били су од анексије Босне и Херцеговине у офанзиви према Јужним Словенима. Јавно је оглашено да анексија претставља прву етапу сталног продирања Хабзбурговаца према Солуну. Тим су сви Јужни Словени стављени у положај самоодбране. Мало је било наивних који су веровали да ће се остварити триализам т. ј. Југославија окупљена око Загреба, као трећи партнер Аустрији и Угарској. Одвише је очигледна била чисто германска и антисловенска улога тадањих владајућих фактора у хабзбуршкој монархији. Још се очигледније то могло осетити у Босни, јер се у сваком делу тамошњих власти осећала суревњивост између Беча и Пеште. Зашто би требало те суревњивости кад би постојала намера да се од тог територија направи заједно са другим југословенским крајевима посебна и донекле самостална политичка јединица? Аустриски дух осећао се у Босни много јаче. Њим су били прожети: официри, чиновништво и католичка хијерархија. Мађарски утицај био је минималан. Њега је углавном једино претстављао заједнички министар финансија у Бечу коме је била поверена управа Босне и Херцеговине, а то министарство су од 1883 до 1911 године држали Мађари. Мађарска опозиција (Кошутовци) одржавали су још извесне везе с муслиманским вођима. И то је било све.

Иначе је био најјачи духовни утицај хрватско-српске коалиције из Загреба и њених пријатеља из Далмације, а на Србе, поред тога, политика Србије Карађорђевића. Утицај Црне Горе, који је био пре доста јак у источној Херцеговини, престао је скоро потпуно године 1907, после бомбашке афере. Општи покрет југословенске самоодбране захватио је и Босну с Херцеговином. Он је ту нашао најодушевљеније и најнепомирљивије поборнике. Како је анексијом Босне откривена тежња Хабзбурговаца за даљим освајањем, природно је да је Босна постала предмет пажње свих југословенски орјентисаних струја.

Од важнијих политичких догађаја највише је имала утицаја на оријентацију и јачину народне политике у Босни ослободилачка војна балканских народа од 1912 године. Успесима српским подигнут је дух, отворени шири видици. За све народне људе било је јасно да иза тих победа не може бити узмицања у борби. И поред опомена званичне и полузваничне Србије да треба остати мирно и прибрано на бранику народних права, узнемиреност није престајала.

Од 1912—1914 године

Успеси српске војске у Балканском рату подигли су свест Срба, збунили муслимане, а код хрватске омладине изазвали напредније схватање националних задатака. Босанска влада је заузела став ишчекивања да би, кад се из Беча нареди, поступала што енергичније. Орган босанских националиста, говорећи о години 1912, пише: „Остао је величанствен призор једне нације која је дала један еклатантан доказ своје животне способности и која је открила у себи неслућене енергије.“ Цела политика српских националиста добила је зато један виши смисао. На локалне мизерије гледа се с презиром. Духови се дижу у више сфере. Национализам је јачи и од слободоумности. Прославља се 300-годишњица ступања куће Романов на руски престо.

Тако набујао национализам очито буни босанску владу. Она гледа да га обузда прогонствима Срба, запленом новина и осталим сличним средствима, али с друге стране попушта предлажући законску основу којом се српскохрватски језик уводи званично у сва државна надлештва осим железница. Сабор тражи употребу српскохрватског и у железничкој управи. Муслиманска академска омладина даје изјаву у којој каже да пропаст Турске не значи пропаст Ислама и предлаже национализање босанско-херцеговачких муслимана. А. Шек, експонент клерикалаца у босанској влади, пензионисан је. Некадањи исељеници муслимани долазе из Турске у Босну. Све је у нервози и покрету. С највећом пажњом се прате Лондонски преговори о миру, заузи-

мање Аустрије за независност Алабаније, очекује се пад Скадра. Вест о уласку српске војске у тај град делује магијски. Сва национална Босна формално плива у одушевљењу. После ултиматума аустро-угарске дипломатије, који следује српском заузимању Скадра, долази до видног огорчења народног. Војна управа хитно набавља запрегу и спрема се за војну. За неколико дана утрошено је само за набавку коња 7 милиона златних круна. Али сва озбиљност момента постаје народу јасна кад су 3 маја публиковане владине наредбе у којима се одређује:

„Политичке и војне власти могу забранити кретање извесним путевима и пределима, могу уопште одузети слободу кретања појединцима и затворити их ако буде сумње да роваре на начин погибељан за државу и сигурност.

Граница између Босне и Херцеговине те Србије и Црне Горе може се прећи само на 7 одређених места.

Распуштају се ова друштва:

Сва гимнастичка, пјевачка, музичка и стручна друштва социјал-демократа.

Све српске народне организације.

Сва српска соколска друштва.

Сва друштва „Побратимство" и „Трезвеност".

Српско учитељско друштво. Српска трговачка омладина.

Обуставља се рад до даље одредбе:

„Просвјети", „Савезу добротворних задруга српских", „Привреди".

Свим српским пјевачким и забавним друштвима и установама.

Свим организацијама жељезничара.

Забрањује се свако састајање и зборови без претходног одобрења власти.

Забрањује се писање о приликама оружане силе аустро-угарске монархије и њених савезника.

Поред политичке уводи се и војна цензура. Забрањено је остављати бјелину у листовима и означивати их упадљиво као друго издање. Сви штампани списи из иностранства подлеже полициском прегледу пре њихове предаје адресату."

Кад је извршена предаја Скадра међународном одреду, укидају се ове „изнимне мере", али се ипак наставља редовно затварање истакнутијих Срба због велеиздаје. Незадовољство које је изазвато „изнимним мерама" у народу, који је видео да се једним потезом пера уништава његов дугогодишњи истрајан културни рад и одузимају основна грађанска права, долази до изражаја у многобројним протестима. Опозиција организује једну нашироко засновану прославу Видов-дана цитирајући стихове:

„Дрино водо! Племенита међо
Измеђ' Босне и измеђ' Србије!
Наскоро ће и то време доћи
Кад ћу ја и тебека прећи
И честиту Босну полазити!"

Политичке групе и правци

Занесени општим југословенским покретом, политички вођи Срба у Босни и Херцеговини нису имали кад ни да се посвете чисто босанским стварима. Циљ ослобођења био је свима политичким групама исти, али су се погледи разликовали у тактици. Док су „старији" политичари око „Српске Ријечи" (Гл. Јефтановић, П. Стокановић, Вој. Шола, са д-р М. Сршкићем и д-р Ј. Симићем) били за помирљивост, чак и за извесно пактирање с аустро-угарском управом, дотле су „млађи", окупљени око „Народа" и „Отаџбине", били за једну борбену тактику без стварног мирења, чак и без помирљивости. Група „Народа" (К. Кујунџић, Шћ. и В. Грђић, д-р У Круљ, А. Шола, д-р Ј. Малић, д-р С. Љубибратић, д-р Н. Стојановић и уредник Р. Радуловић), којој је национализам био главно обележје, није могла никад пристати ни на какве компромисе, нити би јој аустро-угарска влада могла веровати. Било је настојања да се група „Отаџбине" (П. Кочић, д-р Ж. Ђежић, Симо Ераковић, д-р Ђ. Лазаревић и К. Мајкић) ублажи извесним уступцима у аграрном питању, које је она углавном истицала на својој застави, али и то без успеха. Тек

доцније група „Истине“ (Д. Димовић и д-р М. Јојкић) прима ту лозинку и почиње једну чисто опортунистичку политику, која у широким слојевима народа није успела да се утврди. Тако су се Срби православни поделили на групе, од којих ниједна није имала кад да се организује као права странка због непрекидног и брзог развијања догађаја.

Јединствена Муслиманска народна организација је остала компактна до Хрватско-муслиманског пакта у години 1911. Само мали број муслиманских посланика (пет) под воћством Дервиш-бега Миралема остаде тад уз Србе. Тек је у 1911 години Муслиманска самостална странка, коју су водили изразити Хрвати муслимани, успела да пошаље свог првог претставника у босански сабор.

Хрвати су остали стално код поделе на Хрватску народну заједницу, којој су били главни инспиратори и агитатори босански Фрањевци и на Хрватску католичку удругу, у којој су исту улогу играли језуити. Прва (Заједница) је била претставник домаћих Хрвата и од њих су тројица под воћством Вјекослава Јелачића остала стално у опозицији против владе.

За боље разумевање политичких догађаја и људи у Босни треба имати у виду политички развитак у осталим југословенским крајевима и треба подвући чињенице да су се тадањи водећи људи у Аустрији заносили идејом да ће помоћу истицања социјалних питања (хришћанско-социјална и социјално-демократска странка биле су тад врло у цени) потисну национална питања, а да је у Угарској била стално на дневном реду борба маџарских независних Кошутоваца за маџарску војску и против великог утицаја Беча у свим државним пословима.

Политички захтеви и аграрно питање у Босанском сабору

Прво саборско заседање у години 1910 значи за Босну и Херцеговину једну важну етапу у политичком

развитку. Отада ови крајеви почињу да престају себе сматрати једино као објект борбе разних противположних идеја и интереса и постепено улазе у улогу субјекта. Сабор босанско-херцеговачки, ма како имао ограничен делокруг, ипак је својим постојањем утврђивао чињеницу да Босанци треба да одлучују барем о једном делу својих послова и зато је постао центар босанске политике. На његов рад имали су утицаја сви моменти који су напред изнесени. То су биле главне компоненте, али је било и узгредних, локалних и повремених, мање важних и мање интересантних. У овом збијеном прегледу догађаја ми смо присиљени да се и на њих обазремо, јер су, поред осталог, сви ти догађаји имали великог психолошког утицаја на тадању босанску омладину која ће 1914 године почети на други начин правити историју.

Прве седнице сабора биле су најполитичније и најдостојанственије. У њима су говорници свих странака изнели програмска гледишта, особито у односу према Аустро-Угарској. Изгледало је, ако се рад Босанског сабора буде у том правцу даље развијао, да ће морати доћи до знатних измена босанско-херцеговачког „штатута“. На крају дискусије о односу Босне према Аустро-Угарској примљена је једногласно у петој седници сабора једна резолуција, која овако прецизира став Босне и Херцеговине у њеном односу према владама Аустро-Угарске:

„Полазећи са гледишта да је најважнији услов правилна политичко-економског и културног развитка једног народа његово потпуно самоопредејељење посредством народног претставништва у складу са сувереном вољом монарха, сматра Босанско-херцеговачки сабор за своју патриотску и поданичку дужност да овом приликом истакне, да му садање уставне уредбе не дају довољно снажне подлоге за плодан и користан рад према савременом духу и потребама земље и народа, јер:

1. Закон од 22 фебруара 1880, којим је прије завеђења уставних уредаба у нашој земљи стављена била неограничена ингеренција обију влада на правац и начела наше управе као и

2. Закон од 22 децембра 1879 (Р. 136), којим је наша отаџбина стављена у потпуну економску подређеност према обим полама хаузбуршке монархије остаје и надаље на снази.

3. Досљедно томе санкционисана је уставна неодговорност Босанско-херцеговачке земаљске владе према нашем законодавном тијелу.

4. Ова неодговорност владе, проширена и на оне државне послове који спадају у дјелокруг нашег Сабора у савезу с претходним и накнадним одобрењем обију влада за све законске основе, учинила је легислаторну и контролну фунцију нашег заступничког тијела потпуно илузорном.

5. Као што је опсег уставних права истакнутим ограничењем сужен, тако је и право имунитета посланичког стегнуто само на вријеме појединих сесија за гласање и изјава у Сабору и одборима, а репродуцирање тока саборске расправе у штампи или уопће у јавности — у колико се државном одвјетнику чини кажњиво — протегнуто је казненом прогону.

6. Законска иницијатива саборских посланика и одбора стегнута је апсолутном прешношћу свих владиних предлога, а исто тако и право интерпелације изражава се једино у томе да претсједнику од воље стоји интерпелацију читаву или у изватку у записник уврстити; док влада у никојем случају није дужна на њу одговорити, а у Сабору се иста не може ни прочитати ни претресати.

7. И овако уски саборски дјелокруг још је окрњен безмјерном дискрецијом власти и правима претсједништва које се не бира вољом Сабора него именује.

Стога Сабор сматра отклоњење ових гравамина првом претпоставом за преузимање потпуне одговорности за резултат свога рада.

Овака уставна уређења нијесу одговарала ни приближно очекивањима и жељама нашег народа."

Још пре доношења ове програмске резолуције, на другој седници изабран је био Земаљски савет, коме је поверена дужност да у једној претставци упућеној на аустриску и угарску владу, изнесе становиште наро-

да у свим питањима која нису по „штатуту" спадала у делокруг Сабора. Уопште тај Земаљски савет сматран је као главно законито оружје босанско-херцеговачког народа против схватања аустро-угарских државника и политичара о подређености и колонијалном положају Босне и Херцеговине и од његовог рада се много очекивало. Зато су посланици хитали да обрате нарочиту пажњу избору чланова тог Савета и извршили су га споразумно. Скоро једногласно изабрана је ова листа:

„Д-р Никола Стојановић, д-р Јово Симић, д-р Урош Круљ, д-р Ристо Божић, Шефкија Глухић, д-р Сафвет-бег Башагић, д-р Мурат Сарић, д-р Никола Мандић, д-р Јозо Сунарић. Интересантно је да су од 9 чланова њих 5 Херцеговци.

После такве одлучности Народног претставништва није било ништа природније за једну народну владу, као што је била тадања босанска, него да настоји свим могућим средствима да разбије постигнуту слогу. То није био нимало тежак посао при великом низу проблема који су очекивали законско решење од Сабора и при подељености интереса друштвених класа и појединаца. Тако је идилична слога првих саборских седница мало трајала, да би уступила место верским, националним и социјалним дискусијама неискусних парламентараца.

Главна питања која су третирана у првом саборском заседању била су, осим буџета, од релативно малог значаја. Тадањи буџет (на страни издатака) износио је 74,251.960 златних круна. Главне ставке на страни прихода биле су: десетина 8,795.000, монопол дувана 16,576.500, монопол соли 3,549.000, трошарина 6,880.000, таксе 3,174.000, рударство 6,171.800. А од расхода биле су главне: просвета 4,401.000, војништво 6,455.000, жандармерија 4,512.000, духанска управа 6,692.904, рударство 5,676.000 и отплата ануитета на зајмове 7,737.570.

У буџетској дискусији показала се велика умереност и савесност, шта више и извесна обазривост према влади, којој посланици нису хтели да ускрате по-

верење a priori. Многи опозиционо расположени Срби посланици гласали су за буџет, покоравајући се тадањој општој српској пароли — да треба бити миран и стрпљив. Босанско-херцеговачка влада није могла да се потужи на посланике да јој ометају нормално пословање. Дошло је чак и до удешених изјава лојалности према династији од стране посланичких клубова.

Главни законски предлози који су изнесени пред Сабор и усвојени у години 1910 и 1911 били су незнатни, осим једног (о откупу кметства). То су закони: о мерама, о парним котловима, о биковима и хатовима за расплод, о делимичној облигатној настави, о поштанској штедионици. Влада је све могуће чинила да осигура једну послушну већину. Зато је настојала најпре да веже муслимане са Хрватима. Срби су прозрели ту игру и зато су устали против тих метода, правећи опозицију код другог буџета, који је био од првог већи за 6,000.000 зл. круна. Опозиција је чак прешла у неку врсту опструкције приликом претреса закона о поштанској штедионици, кад је дошло до тумачења једне одредбе „штатута" о броју посланика који је потребан за доношење закона. Али главна борба је вођена око закона о факултативном откупу кметова. То је питање било за Србе економско и социјално par excellence, јер је гро српских сељака био подложан кметским односима. За Хрвате би, логично узето, био исти случај. Због тога је одмах у почетку првог заседања саборског, на иницијативу хрватских вођа, дошло до додира и извесног споразума између једне групе српских и хрватских политичара у правцу облигатног решења кметског питања. Сви муслимански посланици, међу којима су главну реч водили бегови, били су против сваког посебног законског решења овог питања, истичући да је то питање приватно-правног карактера. За нужду су ипак пристајали на факултативни, државом организовани откуп. У лето 1910 дошло је до великих кметовских немира у Босанској Крајини и Посавини, који су се били делимично претворили у праву буну с рушењем и паљењем беговских чардака. У том покрету учествовали су, осим православних кметова, који

су се дигли без директног утицаја српских политичких вођа, још и католички сељаци, предвођени Хрватима посланицима, који су иначе влади били одани. Тај сељачки покрет донео је за последицу неповерење између Срба православних и муслимана. Тако је остварена једна давна жеља босанске владе која се увек бојала политичке заједнице ових претставника већине народа.

Да би муслимане јаче и што пре везала за себе влада је, још пре подношења закона о факултативном откупу кметова, израдила да цар Фрања Јосиф изда једно ручно писмо којим је свако друго решење осим факултативног откупа било искључено. Срби посланици нашли су се зато у једном врло незгодном положају. Политички разлози диктовали су споразум с муслиманима, а економско-социјални разлози били су за тражење облигатног откупа. Већина хрватских посланика играла је у тој ситуацији једну чудну улогу: преговарали су са посланицима Срба за облигатни откуп, а истовремено са муслиманима за факултативни, да би створили хрватско-муслиманску већину у Сабору против Срба. У таквој ситуацији пробали су Срби да докажу муслиманима да је облигатни откуп и у правилно схваћеном интересу огромне већине муслимана и целе босанске привреде. Пошто су се муслимански посланици били већ и одвише изложили против облигатног откупа и пошто, због већ публиковања Царског писма о факултативном откупу, није било изгледа на озакоњење обавезног откупљивања, понудили су Срби муслиманима да пристану на један законски предлог који је израдио Клуб Срба посланика (lex Стојановић), у ком је, поред чувања форме о факултативном откупу, ипак било осигурано кметовима једно постепено и сигурно откупљивање. Осим тога су били Срби приправни да гласају за једну сталну већу помоћ из буџетских средстава за образовање варошког муслиманског агинског подмлатка у средњим и занатским школама. Све је било узалуд. Велика већина муслиманских посланика Муслиманске народне организације, која је још у почетку 1910 издала један проглас у ком стоје речи „да је новим положајем настала нова политика, те се

према томе Народна организација ставља чисто на становиште муслиманских интереса“, дефинитивно се одлучила за владу. А многим хрватским посланицима, како духовито пише један тадањи политички хроничар, требало је само да из собе саборског претседништва прођу кроз владину собу и да промене своје мишљење. Тако је босанској влади успело да створи већину у Сабору против Срба.

Да би се колико-толико ослабио ефект тог владиног успеха, један део посланика Срба (вирилисти и посланици I курије) гласали су по пристанку свих осталих посланика за факултативни откуп кметова. Тим гестом је откупљен пристанак једне мале групе муслиманских посланика да не потпишу хрватско-муслимански пакт којим се, поред осталог, хтела осигурати Хрватима културна надмоћност у Босни.

Стварање владине већине и програм за инвестиције

Интриге босанско-херцеговачке владе у намери да изврши цепање дотад јединственог политичког покрета опозиције имале су успеха. У години 1911, поред две хрватске групе које су тад почеле да преговарају о фузији, постоје две муслиманске и три српске групе. Из овако разбијених група влада сад, по директивама из Беча, настоји да образује за себе сигурну већину. Сви Хрвати, осим тројице, су уз њу, осим тога сви муслимани, осим петорице, а влада почиње преговоре у истом циљу са српском групом Глигорија Јефтановића.

У националној Босни се међутим почиње све више осећати утицај слободарског покрета у Хрватској. Долази до демонстрација средњошколске омладине, најпре у Сарајеву, а доцније по свим већим босанским местима. У тим демонстрацијама појављује се, поред Хрвата, омладина српска и муслиманска под заставом југословенства. Демонстрације су уперене против Мађара, али се често чују уз певање аустриске химне узвици: „Живео триализам“, „Живео хрватски краљ Фрањо Јосиф I”. Те демонстрације имају одјека и у Босанскохерцеговачком сабору. Закулисни циљ демонстрација

је јасан — борба против министра Мађара да би дошао Аустријанац, који има да изврши неки програм. Пољаку Билинском треба да пође за руком оно што није могао да изведе Буријан — да од Босне направи мост за продирање према Солуну. То треба да се постигне у техничком погледу грађењем једнога низа железница претежно стратегиског значаја и јачањем војног утицаја оличеног у тадањем поглавару босанско-херцеговачке владе — генералу Потјореку. Прво треба да се изведе под видом економског унапређења Босне, а друго под видом појачања самосталности босанске владе у оквиру хабзбуршке монархије. Првашњи Буријанов оквирни закон за грађење железница, који није хтео примити Босанско-херцеговачки сабор јер није било прецизирано у њему шта треба да се гради, допуњује се и износи предлог о зидању ових железница: Бањалука—Јајце, Бугојно—Призор—Рама, Бугојно—Аржано, Брчко—Тузла—Бијељина, Шамац—Добој и нормализиране пруге Добој—Сарајево. Предвиђени предрачун је 260 милиона златних круна. То је компромис аустриске и угарске владе које су поделиле своје сфере интереса долином реке Босне. Као чисто босанско-херцеговачка пруга треба да се гради Бихаћ—Нови, која треба да кошта 20 милиона златних круна. За отплату ануитета зајма од 260 милиона Аустро-Угарска би преузела на себе обавезу да исплаћује 4,800.000 круна за 60 година. Самосталност тарифне политике није ничим гарантована, чак није ни споменута у овом пројекту.

Министар Билински једино хоће да прошири политичку „независност“ Босне тим што даје војничком поглавару босанско-херцеговачке управе шири делокруг и утицај на грађанску управу, а даје тумачење закону од 1880 тако да аустриска влада и угарска влада могу само да приговарају босанско-херцеговачким законима са гледишта својих интереса, али да не учествују у редакцији предложених закона. На тој основи требало је дакле да се створи владина већина. А опозиција на то одговара: „Српски народ у Босни и Херцеговини може сматрати парламентаризам као ви-

РИСТО ХАЏИ-ДАМЈАНОВИЋ

ПЕТАР КОЧИЋ

ДР. ЈОВАН СИМИЋ

ДР. МИЛАН СРШКИЋ

ДР. ЖИВКО ЊЕЖИЋ

Народни посланици у Бос.-херц. сабору

ше-мање варљиво оружје самоодбране, али он у њему не гледа ни свој циљ, ни свој спас.“ Босанско-херцеговачки сабор као целина неспособан је да даде стварног отпора овим владиним намерама. Једва успева Земаљски савет да конкретизује своје захтеве у једној промеморији предатој министру Билинском тражећи: 1) уставно одговорну владу; 2) проширен делокруг владе и већу независност од аустро-угарског министарства; 3) попуњавање чиновничких места домаћим људима; 4) стварање Главне контроле; 5) правилно решење царинског аверзума, и 6) извесне измене железничког програма у правцу босанске самосталности у одлучивању.

Каква је иначе пометеност у схватањима те периоде најбољи је доказ један мали пример који цитирају босански листови. На згради Босанско-херцеговачког сабора вију се четири заставе: царске куће, српска, хрватска и муслиманска верска (зелена), а на згради Босанско-херцеговачке владе: аустриска, мађарска и босанска, дакле у једној југословенској покрајини седам застава. Иначе и код саме аустро-угарске владе у закону о анексији који је тад предложен парламентима на одобрење, постоји подвојеност, јер Мађари изрично подвлаче да је Цар-Краљ извршио анексију, као краљ Угарске. Тадањи тешки положај Срба је у главном националном листу сарајевском показан овим јасним речима: „У Турској уништавање Срба, у Хрватској комесаријат, у Војводини укидање аутономије, у Далмацији политички процес, у Босни се пријети и озбиљно се говори о укидању устава.“ Зато се истиче као програм: „Наш народ мора добити велику идеју за коју ће борбу водити великим или ситним радом. Иначе — будуће генерације биће ситне и мораће водити ситну политику.“ Та идеја се убрзо јавља — ослобођење балканских народа од османлиског господства, као претеча општег југословенског ослобођења.

Већ прослава српског културног друштва „Просвете“ на Малу Госпоину 1912 у Сарајеву, организована на најширој основи и с учествовањем највиђенијих јавних радника из свих српских крајева, праћена јед-

ним огромним одушевљењем босанских Срба, поред свих покушаја аустро-угарских власти да је омету, показује да су се Срби опоравили од удара анексије, да су стекли веру у себе. Никад босански Срби нису осетили такву нежност остале српске браће. Изгледало је као да је све дошло Босанцима да им каже: „Верујте и вера ће вас спасти". Они су тако ствар схватили и према томе се управљали у будућем раду. То се нарочито осетило у самом заносу којим су праћени успеси српске војске у Јужној Србији, у одзиву народа на позив једног нарочитог одбора за скупљање прилога за „Црвени крст". За неколико дана скупљено је преко пола милиона златних круна у тим крајевима који нису никад били богати, али је скупљено с мислима које су означене у позиву скупљачког одбора: „Ови прилози новчани показаће само нашој браћи да заједно с њиме осећамо, стрепимо, надамо се — наша ће нас браћа разумјети". Читаве чете младих Босанаца и Херцеговаца јављају се у добровољце србијанске и црногорске војске. У тим добровољцима је заметак босанској револуционарној омладини. Све је узаврело. Сва остала питања постају ситна. Гледа се ослобођење Срба под Турском и верује, тврдо верује, у врло блиско ослобођење Босне. Полузванични лист бечког Војног министарства имао је право кад је тих дана балканске догађаје назвао банкротом аустро-угарске источне политике. Нико није био сретнији од босанских Срба поводом тог признања.

Сви Срби-посланици и домаћи вирилни чланови Босанско-херцеговачког сабора дају поводом акције аустро-угарске дипломатије да спречи излазак Србије на море изјаву која гласи:

„Беспримјерне жртве и сјајне победе српске војске и висок културни и државни живот краљевине Србије потпуно оправдавају да Краљевина заузме старе српске области, које се шире, све до обала Јадранског Мора.

Држање аустро-угарске монархије која за антикултурне Арнауте тражи аутономна права иако их Јужним Словенима у својој држави оспорава, која својим пона-

шањем куша да забрани Србији да ужива плодове својих сјајних побједа, изазивље највеће огорчење у свим слојевима српског народа у Босни и Херцеговини.

Изјављујући братске осјећаје и своје дивљење браћи у краљевини Србији и Црној Гори, Срби, чланови Босанско-херцеговачког сабора, чине овим своју свету дужност, увјерени да тијем дају највернији изражај данашњих осјећаја цијелога српскога народа у Босни и Херцеговини."

Та изјава је у Бечу у највишим круговима примљена с врло неповољним коментарима о лојалности босанских Срба.

Босанско-херцеговачка влада хоће да остварењем железничког програма спреми услове за будући нападај на Србију. Генерал Потјорек без успеха прети опозицији да буде мирна. Једна група хоће техничку опструкцију, а друга, по упутству из Србије, опструкцију дугим говорима.

Закон о железницама је „изгласан" почетком децембра 1912 уз највећу галаму у једној седници на онај начин који је био увео гроф Стеван Тиса у Угарском парламенту. За тај закон гласају већина хрватских и муслиманских посланика и мањина српских посланика. Сви српски опозициони посланици изјављују да не признају важност тог закона. Народ српски у Босни прима све то хладнокрвно. Преговори балканских држава о миру, опседање Скадра и борбе српско-бугарске прате се с таквом пажњом да нема више интереса за домаћу политику. Влада осећа да у оваквој атмосфери не може владати без помоћи барем једне српске групе. Почињу се дуготрајни преговори с групом „Српске ријечи" под вођством Глигорија Јефтановића. Та група се налази у процепу између народног опозиционарства влади и ситних уступака материјалне природе које нуди влада. Опозиција баца паролу да ниједан Србин не сме бити члан радне већине док је шеф владе Потјорек, који је прогласио „изнимне мере". Иза дужег колебања, посланици групе „Српске ријечи" дају оставку на мандате, без споразума и обавештења осталих

Срба посланика који то сматрају напуштањем бојног поља. Из позадине се јавља Данило Димовић, рођени Славонац, да заузме са својим дотле мало познатим друговима упражњена посланичка места уз помоћ владе.

Димовић долази с програмом да ће снизити каматну стопу на аграрне зајмове. Помаже га од српске јавности загребачки „Србобран". Група „Отаџбине" изјављује да тај програм сматра као етапу ка решењу аграрног питања и да ће индиректно помагати ту акцију, одбијајући да са групом „Народа" образује заједнички блок за изборе. Пошто је већина упражњених места у I курији, где је влада већ пре пустила Јевреје да гласају заједно са православним, јасно је да ће Димовић ту успети. „Народ" зато води само изборну кампању у тој курији, да би Димовића обележио као владиног кандидата. У том успева. Иначе група „Народа", коју је једним поверљивим циркуларом Потјорек прогласио за антидржавну и наредио да не сме ниједан посланик те групе проћи, добива већину гласова у два среза III курије, али не добива мандата због изборних фалсификата. Група „Отаџбине" добива неколико мандата. У тој изборној борби боре се национализам и опортунизам. Морална победа је на страни првог. Сукоби идеја су видни на седници Сабора на којој Потјорек треба да прочита царски рескрипт о отварању Сабора. У тој седници долази до одлучних изјава обе групе српске опозиције, које јасно карактеришу њихове главне замерке. Група „Народ" изјављује да, у знак огорчености српског народа у Босни и Херцеговини против Билинског и Потјорека који су прогласили „изнимне мере", који су вршили злоупотребе код избора, који допуштају надбискупу Штадлеру да врши незаконитости, неће присуствовати свечаном отварању Сабора. Васиљ Грђић при изласку узвикује: „Жари, пали удбински диздару". Група „Отаџбине" се повлачи из дворане с образложењем да неће доћи док се генерал Потјорек из ње не удаљи, јер се он показао као непријатељ народа. Тројица Хрвата посланика нису исто тако у знак протеста хтели присуствовати отвара-

њу Сабора. Потјорек је на ову бурну седницу Сабора дошао кроз кордон жандара који су формално стајали један до другог од Конака до саборске дворане.

Ова седница претставља једну епоху у босанско-херцеговачком политичком животу. Опозиција отада сматра Сабор једино као трибуну за пропаганду, а омладина престаје да верује у могућност еволуције. Свима је јасно да се почиње владати застрашивањем и подмићивањем. Димовић и његови пријатељи примају за свој лист „Истину" субвенцију из диспозиционог фонда аустро-угарске владе. Влада Потјорека и опозиција, осим принципијелног неслагања, улазе већ и у личну борбу. Аустро-угарска влада не може да жртвује Потјорека да би очувала престиж власти, и јер га штити Фрања Фердинанд. Опозиција не може да напусти своје гледиште, јер је српски народ огорчен против владе и свих које је помажу. У знаку те борбе улази Босна у годину 1914.

Познати аустриски државник Јосиф М. Бернрајтер, који је стално истицао важност југословенског питања, пише у то доба, пошто је посетио Босну у октобру 1913: „Прилике су се много промениле на штету Монархије. Може се рећи у две речи: један управни систем без смисла и страшне погрешке у пропуштању." Означујући начин владања у Босни као „војно-полициски режим као некад у Ломбардији", овај аустриски патриота не може да се начуди како може влада имати намеру да влада против Срба код којих је „национални осећај и понос појачан последњим успесима ратним," који су осим тога „издржљиви и безобзирни, врло вредни и штедљиви," да их шта више познатим „изнимним мерама" од 3 маја 1913 огласи за велеиздајнике. Интересантно је да је и овај умерени човек, неколико дана иза тог пута, седећи у Бечу и слушајући многе завојевачке планове написао ове речи: „Ми морамо или Србију уништити или ако то не можемо, с њом се мирити. Трећег излаза нема." Кад је до тог закључка дошао најтрезвенији аустриски државник, шта су тек могли мислити војни кругови који су већ од 1908 проповедали окупацију Србије? И

какав је одјек овакво схватање могло имати у душама босанских Срба које исти Бернрајтер сматра за „најбогатије, најенергичније, пословно најспособније људе у Босни и Херцеговини?“ Коме може бити онда чудо што је мало доцније „удар нашао искру у камену?“

Културно-просветни покрет

Има историских периода у којима једна идеја доминира целокупним јавним животом једног народа. Национална идеја је међу босанским Србима увек била жива, али од 1903 до 1918 године она је била једина њихова идеја. Њој је подређена и економија и социјално старање и просветна акција и књижевност. Кад се тражи ослобођење кметова од феудалних окова, то се чини зато јер су то Срби кметови, кад се прилази народном просвећивању то се чини у облику националних друштава, а књижевност цела прожета је необузданом жељом за националном слободом. Можда не би ниједан други пример таквог схватања био очигледнији од читања сарајевске „Босанске виле“ (од 1885 до 1914; спочетка под уредништвом Н. Шумоње и Н. Кашиковића, а доцније само овог потоњег) и мостарске „Зоре“ (од 1896 до 1901 под уредништвом А. Шантића, Ј. Дучића, Св. Ћоровића и А. Шоле). Наивност с којом се улази у тај књижевни посао, и критичко гледање, које се доцније из ње развија, обележавају разне фазе у сазревању и изграђивању народне мисли, коју су разна културна друштва доцније претварала у националну акцију.

У културном раду најпре долазе певачке дружине. Оне испуњују целу периоду буђења (од 1886 до 1900) и претстављају тада центар свих културних настојања појединих босанских градова. Доцније долазе читаонице, добротворне задруге, антиалкохолски покрет, соколи, занатска и трговачка удружења, земљорадничке задруге. Свима тим појединачним покретима заштитник је и матица друштво „Просвјета“, основано 1902 године, спочетка са скромним задатком за помагање ђака.

Приватна иницијатива је у то доба најјаче форсирана у Босни од свих српских крајева. У том раду су били вођи и неуморни борци Шћепан и Васиљ Грђић.

Истрајном и напорном акцијом босанско-херцеговачки Срби су успели да, против намера владиних, постану политички, привредно и просветно организовани. Имали су своју политичку организацију са три политичка листа и две одличне ревије, своју Централну банку и 25 малих новчаних завода, Савез земљорадничких задруга са 128 учлањених задруга; друштво „Просвету“ са великим буџетом и још већим делокругом на просветно-културном пољу, преко 110 основних школа које су сами издржавале, преко 300 разних националних друштава, два у целом Српству уважена књижевна часописа, велики број Соколских друштава и „Побратимстава“ (антиалкохоличних и соколских удружења за сељаке), „Добротворне задруге Српкиња“ у свим већим местима. Све је било у покрету, у стварању без одмора. Сваки национално свесни Босанац поносио се тим успесима које је цело Српство признавало и ценило. Али после владиних изнимних мера поводом скадарске кризе, после владине јасно обележене акције спремања за војну против Србије, питаху се и најтрезвенији међу Србима: „Да ли су све те тешким трудом створене установе довољне да нам осигурају национални опстанак, кад могу бити уништене једном владином уредбом?“ Друга мисао која је следовала првој била је: „Једино наша национална држава може нам обезбедити национални опстанак и напредак“. То су биле основне две мисли с којима су босански Срби ушли у 1914 годину.

Година 1914

Босански Срби имали су много разлога да буду узбуђени, јер су инстинктивно осећали да долазе одлучни часови у њиховом настојању да се ослободе од Аустро-угарске. Позив на организовање, на борбу, природна је последица тог схватања. У „Народу“ од 8 априла 1914 има један чланак с овим ставовима:

На изможденим и невољним, богаљима и просјацима са бројаницом у рукама, поврх којих лебди црна риза и сабља, мисли Аустрија да себе ојача и препороди. Друга држава пошла би томе циљу са свим опречним и једино добрим путем, али Аустрија не. Она нема способности да нешто научи из историје, а још мање из развоја данашњих политичких и социјалних прилика, које се развијају око ње, у Европи, на Балкану. Она је једина која гледа унатраг, која иде утрвеном старовременском стазом. Она је у свом несватању слепа. Ту политику расла6љивања почела је најпре преко Шустерчића и уједињених праваша у Далмацији и Хрватској, да је онда настави у Босни, преко Штадлера, и свих могућих домаћих и увезених слабића Срба и Хрвата и никуд приспелих муслимана.

. . . .

Под тим режимом сви слободоумни и за слободом вапијући елементи добиваће ударце, јаке и гломазне, ударце без имало милосрђа. На те ударце, цериће се удружени кљасти и богаљи, невољни и просјаци, црни и жути као луди, аплаудираће гвозденој руци са узвицма хистеричне чељади: „Удри још јаче, мало је. Пребите их“.

. . . .

Па шта да раде слободе жедни људи и народи.

. . . .

Одговор је једноставан и прост. На организацију кљастих и богаља невољних и просјака, црних и жутих, треба одговорити организацијом здравих и једрих, вољних и поносних, на мржњу још јачом мржњом, необузданом, на ударце — ударцима пропраћеним пљувањем и презиром. И верујте у тој, на први поглед неједнакој борби, победиће они који хоће слободу, без ограда, без услова, који чезну за њом као нераставним делом појединаца и целине. Јер број не побеђује, него човештво, побеђује јачина и непрекидност осећаја боли и чежње, самопрегор и уверење.

Бој не бије свијетло оружје
Већ бој бије срце у јунака.

У овом покличу је тражен излаз из врзиног кола које је својим интригама створила босанска влада.

Сплет догађаја и трајни сукоб између југословенске идеје ослобођења и империјалистичке политике Аустро-Угарске учинили су Босну и Херцеговину центром борбе. Није зато никакво чудо да су се Срби босански, као изразити поборници народне мисли и као немирни горштаци, налазили у једној непрекидној нервози од анексије до сарајевског атентата. Зато је мутна атмосфера у којој је било отворено прво саборско заседање могла бити само предзнак буре која је дошла доцније. Од Жерајевићевог атентата на генерала Варешанина у 1910 години, босански Срби одиста нису били више у стању водити једну сређену политику. Саборски рад је за њих био ситница према великом догађају ослобођења које су сви са једном скоро необјашњивом вером очекивали. Под тим углом гледани су сви догађаји, оцењивани сви владини предлози. Зато су били најпопуларнији они који су били, или који су изгледали, најрадикалнији у борби. Нарочито после ослобођења Јужне Србије, после сједињења граница Србије и Црне Горе, није био више ниједан вођ у стању задржати појединце од демонстрација свих могућих врста. Аустриске власти пустиле су те демонстрације, често пута с очигледном намером да оцене величину незадовољства и држање појединих људи и политичких група. Да изабрани политички претставници нису улагали велике напоре, по жељи државника из Србије, који су желели једну периоду одмора, долазило би до атентата на претставнике аустро-угарске управе много пре и много чешће. Био се створио један идеал четниковања коме нису одолевали ни најбољи интелектуалци. Изгледало је да се пробудио хајдучки дух предака у тој цивилизованој омладини, која је примала опомене својих старијих да буду мирни и стрпљиви с једним сувереним осмехом. У том расположењу створена је „Млада Босна“, основани многи огранци „Народне одбране“, организована је шпијунажа о кретању и оружању аустро-угарске војске и управе. Све је то стварано с одвише самопоуздања гдекад и хвалисавости, да аустриске добро организоване полициске власти нису могле остати необавештене.

Влада узалуд плени чланке у листовима. Узбуђење је у народу већ толико, да и уредници влади оданих листова поред опозиционих потписују 18 марта 1914 протест против неоправданог кажњавања новинара и заплена.

Нико не очекује више ништа ни од владе ни од законске борбе против владе. У таквим ситуацијама старији испуштају узде из рука, а млађи их прихваћају, јер су смелији, одлучнији. Босански студенти и средњошколци ступају у акцију. Омладина је у једном револуционарном заносу. Многи од њих су већ окушали војевање у балканском рату. Пушка и бомба то су већ обичне речи у њиховом разговору. На универзитетима се стварају центри борбе, а у средњим школима је стално врење, препирке с професорима, искључивања. Нервоза је код нападнутих и нападача, код деце и код родитеља и рођака. Из вароши нервоза већ у пролеће 1914 улази и у села. Јављају се борбе сељака за слободу и борбе са жандарима, што се од 1882 године није у Босни појављивало. У варошима има којипут и претераности, које нико од водећих људи не жели. Већ се почиње осећати да народ више стварно ниједна личност, ниједна група не води. Једини водич је мржња против Аустро-Угарске. Природно је да такво стање покојипут злоупотребљавају провокатори, али све те провокације доказују све јасније да је народ постао непомирљив. Влада зато постаје све строжија и нервознија, а то изазива нове отпоре и борбе народа. Билински и Потјорек нису у методама сагласни. Док први хоће вештином и подмићивањем да савлада српску опозицију, други хоће силом. То лелујање власти даје потстрека борбеним елементима да јаче и истрајније нападају Аустро-Угарску и да је већ сматрају пропалом државом која нема храбрости ни за какву акцију већег стила. То осећање даје храброст и мање храбрим. Ствара се једна вера да је дошао час у ком се одлучује судбина нације. Аустро-угарска влада и босанско-херцеговачки Срби су у таквом конфликту, да нема више изгледа за мирно решење. Осећа се у свим крајевима Босне, особито на граници према Србији и Црној Гори,

ужурбано кретање, утврђивање. Младим Босанцима изгледа да је званична Србија уморна после балканских ратова, да зато неће хтети задуго да поведе никакву акцију против Хабзбурговаца. А омладини се жури. Отезање јој изгледа равно издајству. Омладинци високо цене српску снагу, а одвише ниско аустриску. Верују да су сви аустриски Словени исто настројени као и српска омладина из Босне, да ће се зато аустриска војска брзо растопити као пролетни снег.

У таквом расположењу долази вест да ће аустроугарска војска одржати маневре на граници Србије, да су маневри изговор, јер да ће можда Аустријанци након концентрисања трупа прећи у Србију, да омрзнути Фрања Фердинанд као претставник немачко-католичког апсолутизма долази у Сарајево. Таква вест у онаквом расположењу скоро неизоставно је морала створити идеју о атентату. Припреме се врше ужурбано. Ланац осветника је већ стајао спреман. Одлука Фрање Фердинанда да на сам Видов-дан уђе победоносно у Сарајево сматра се као изазивање. То појачава одлучност. Бомба Чабриновића и револвер Принципов показују расположење младе српске генерације и отварају нове странице у историји Европе. Босна постаје „сламка међу вихорове“. —

Од 1914 године до Уједињења

Босанска страдања

Шта су Босна и Херцеговина допринеле остварењу југословенске државе и колико су страдале за идеју ослобођења од 1914 до 1918 године, то није могуће потанко изнети из два разлога: 1) јер по саставу ове књиге можемо дати само кратак преглед тих догађаја и страдања; 2) што су многе чињенице остале досад неиспитане, а многе ће, због немарности учесника да их забележе, уопште остати непознате. У том уском оквиру ми почињемо с прегледом босанско-херцеговачких страдања, да бисмо доцније изнели главна позитивна дела њихова.

Страдања босанска почињу већ на Видов-дан 1914. Већ тог дана су организоване демонстрације са рушењем српске имовине и пљачком против Срба у Сарајеву, да се доцније понове у свим варошима босанско-херцеговачким где су Срби играли извесну улогу у политичком животу. Онај месец дана од атентата до ултиматума Србији био је месец страха за сваког виђенијег Србина да буде убијен, или барем затворен. Чим је ултиматум предан, затварају се сви истакнутији Срби православни и Срби муслимани по једном већ давно спремљеном списку. Један део њих држи се стално у затвору, док се други део употребљава као талац на појединим грађевним објектима (железничким пругама, мостовима итд.). После извршене мобилизације и прве аустриске офанзиве у Србији највећи број тих талаца је упућен у разне заробљеничке логоре, а нај-

више у Арад, Жегар, Добој, Коморан итд. У појединим од тих логора, Босанци су доцније помешани са заробљеним Србијанцима. Тачан број заробљених Босанаца и пострадалих у овим логорима тешко је установити, јер се званичним подацима не може веровати. Тако на пример званични подаци говоре о 3323 интернирана Босанца и Херцеговца у Араду (осим Сарајлија), а Влад. Ћоровић, на основи прикупљених података, говори о 5500. Исто тако није тачан ни број оних који су изгубили живот као интернирци у Араду. Он се креће између 709 и 2200. Још су горе страдали интернирци у Добоју, из кога места су појединци пуштени својим кућама тек 1918 године. Иначе је из осталих логора био велики проценат (око 30%) послан доцније на фронт, кад се осетила потреба за повећањем војске под оружјем, а други интернирци су постепено ослобођавани. Поред овог страдања интернираца, по једном званичном аустриском признању, побијено је на основи пресуда војних судова 210 лица због злочина сметања јавног мира и реда, а 250 због велеиздаје, шпијунаже и помагања непријатељу. По том истом признању десила су се, осим тога, многа убиства „из верских разлога", која није могла власт спречити. Али нигде није установљен доста велеки број оних који су побијени из чисте самовоље аустриских војних власти. Та су убијања вршена нарочито после какве успеле диверзије србијанских и црногорских одреда у Босни и Херцеговини. Тако је у самом требињском срезу било 78 повешаних и 30 поубијаних у кућама и на пољима, а у тузланском округу још више. Ти бројеви су зависили највише од увиђавности или неувиђавности војних команданата. Многи угледни таоци су тако, ни криви ни дужни, изгубили главе, међу њима 8 свештеника. Појединци су успели да се спасу захваљујући каквој случајности.

Гранични источни крајеви Босне и Херцеговине страдали су много више него остали крајеви, 1) зато што су у 1914 и 1915 години исељени сви Срби из тих крајева у западну Босну, да би Аустријанци били сигурни против шпијунаже; 2) што је око 5200 српских

породица из тих крајева (по званичним подацима) протерано преко границе у Србију и Црну Гору, јер су им аустриске власти одузеле држављанство и конфисковале им имања. Куће тих породица су једноставно спаљене и бечки листови доносили су циничне извештаје о том с примедбом: „Те куће, које не заслужују ни име рушевине, нису биле срушене оружјем него ватром коју је метнула наша војска за казну".

На тај начин је Аустро-Угарска вршила своју мисију, која је званично утврђена у наредби команданта IX корпуса, да — уништи српску расу. Природно је да је, поступајући с тим циљем, Аустро-Угарска хтела да се у првом реду ослободи што већег броја и иначе не многобројне српске интелигенције. Осим оних који су били у таоцима и оних који су узети у војску с посебним обележјем P. V. (politisch-verdächtig — политички сумњив), да би на тај начин били обележени за један нарочити поступак уништавања. Остатак српске интелигенције био је оптужен због велеиздаје и других кажњивих дела. Осуђени су онда мучени глађу по затворима, тако да је велики део изгубио животе у тамници, или непосредно по изласку из тамнице. Они који су остали живи имају зато да захвале једино својој јакој, сељачкој конструкцији.

Такви су се процеси, почев од најчувенијег бањалучког велеиздајничког процеса, ређали непрестано од 1915 до 1918 године. У овом највећем процесу (Васиљ Грђић и другови) било је оптужено 156 угледних људи због веза с „Народном одбраном" и због других „велеиздајничких дела". Од оптужених било је осуђено 16 на вешала, 87 на робију од 3 до 20 година. Осим безброја мањих процеса вреди забележити неколико већих процеса: Дамјана Ђурице са 36 другова, д-р Саве Љубибратића са 30 другова, Николе Кашиковића и његове породице, Глигорија и Душана Јефтановића итд. Против ученика средњих школа вођена су четири овећа процеса: бањалучки са 27 оптужених, мостарски (суђење у Сарајеву) са 10 оптужених, сарајевски (суђење у Травнику) са 65 оптужених и тузлански (суђење у Бихаћу) против 40 оптужених учесника. Осуде су падале

против коловођа обично на вешала, а за остале робије од 1—20 година. Државни тужилац у бањалучком процесу сматрао је за потребно да изнесе и један континуитет ових велеиздајничких процеса од 1909—1915 године. Он је цитирао 148 политичких осуда из свих босанско-херцеговачких судова из политичких мотива. Осуђени су припадали свим друштвеним слојевима. Мотивација је била интресантна о континуитету, али је изостало да се подвуче да ти процеси почињу од 1909 године, т.ј. од насилног проглашења анексије.

Уколико ове све акције државних власти не би биле довољне да онемогуће Србима у будућности сваку помисао на ма какву акцију против аустро-угарске монархије, то су требали да доврше плаћени „шуцкори“, чете „добровољаца“ из Босне и Херцеговине које су у источним крајевима одиста починиле масу зверстава сваке врсте. Кад су те банде прешле на обичну пљачку и силовање, морале су и аустриске власти затварати појединце да би одржале „морал" код осталих.

У том целом систематском прогонству Срба не би било чудо да се нашло Срба који би поклекнули пред силом. Међутим цела ратна и страдалачка историја босанско-херцеговачких Срба познаје само један пример националног издајства. Та чињеница треба да буде подвучена као доказ велике колективне националне свести. И зато ми у овом сумарном прегледу завршних напора босанско-херцеговачких Срба намерно избегавамо да истичемо поједина имена, јер су сви, од чобанина до најкултурнијег вршили с једнаком преданости своју народну дужност.

Поред свих тих страдања дошла је због суше и незапамћена глад 1917 године, која се продужила и у години 1918 због опште оскудице животних намирница. У том општем страдању аустро-угарске власти су намерно занемаривале и спречавале помоћи Србима, тако да су Срби били присиљени да образују посебно друштво „Српски добротвор“ које је из добровољних прилога помагало српску сиротињу.

Добровољци

Кад би Босанци и Херцеговци у великом општем искушењу само својим трпљењем показали своју дубоку веру у идеју ослобођења и уједињења не би им се могло замерити. Аустро-угарска администрација је функционисала до слома аустро-угарске војске у години 1918 тако савршено, а шпијунажа је била тако развијена, да је изгледало немогуће ишта конкретно предузети. Одузете су народу све политичке слободе, Босанско-херцеговачком сабору нису дозволили никако да се састане, српски листови су престали излазити. Свака политичка акција или изјава је дакле била немогућа. Али зато су Босанци и Херцеговци који су се десили ван Аустро-Угарске 1914 године, или који су доцније пребегли из аустро-угарске војске, или били заробљени, сви скоро без изузетка сматрали за своју дужност да се пријаве као добровољци у војске Србије, Црне Горе или војске осталих ратних савезника. У том погледу треба нарочито подвући велику жртву коју су допринели они који су се десили у Америци у време највеће конјуктуре за зараду, али који су оставили све да би, пре и после пада Србије у години 1915, притекли у помоћ српској војсци. О сјајним војничким врлинама тих добровољаца говоре сви њихови команданти.

Учествовање босанско-херцеговачких добровољаца у борбама од 1914 до 1918 године није било никад мало. После 1916 године они већ претстављају један знатан проценат српске војске. Спочетка су већином били четници у разним четничким одредима (код самог Танкосића 320). Њихов је задатак био највише извиднички и претходнички. У црногорској војсци била су три батаљона Херцеговаца. После пада Црне Горе бројно стање тих батаљона, поред свих губитака у борбама и отступању, износи 1644. Исто тако су у Србији 1915 године образована три добровољачка батаљона од остатака четничких одреда и добровољаца стиглих из Америке, а у октобру 1915 стигло је из Русије 1050 добровољаца као четврти батаљон. Ови одреди су показали велико јунаштво у борбама против Бугара. Проценат

Босанаца у тим одредима био је велики, али се не може тачно одредити.

У 1915 и 1916 години форсира се оснивање југословенских добровољачких дивизија. У самој „Првој српској добровољачкој дивизији“ било је 12563 војника и официра и то: 4997 из Босне и Херцеговине, 4977 из Војводине и 2272 из Далмације, Хрватске и Славоније. На поласку у Добруџи бројно стање добровољаца било је 17925. У тим борбама погинуло је 2600 војника и 32 официра, а рањено 6370 војника и 300 официра. Њихово јунаштво стекло им је посебно признање руског цара. Један део тих добровољаца (7334) стигао је у Солун 1917 године преко Енглеске, а други преко Сибира (4200 бораца) у марту 1918.

Добровољачки пук војводе Вука (Војина Поповића) стигао је с Крфа у Солун 1916 и показао своје прегалаштво при освајању Кајмакчалана, где је употребљен „као јединица са високим моралом која треба да смени изнурени 4 пук и да својом појавом утиче повољно на дух трупа које нападају Кајмакчалан“. Осим тога је до краја 1916 године стигло из Америке око 5000 добровољаца, а у току 1917 и 1918 године нових 4000 добровољаца. Сви ти добровољци били су спочетка помешани по разним јединицама, а тек у почетку 1918 створена је посебна добровољачка дивизија, да би та одвојена јединица била пред савезницима један видан доказ воље Југословена да се сједине са Србијом. О вредности тих добровољаца постоји једно сведочанство Врховног команданта регента Александра које гласи: „И факат је да је улазак тих свежих елемената у досадање дивизије не само физички ојачао наш фронт, већ и морално га оснажио, утврђујући солидарност и одушевљење међу свима деловима нашег народа.“

Кад је у 1918 години било дозвољено скупљање југословенских добровољаца међу заробљеницима на италијанском фронту формирани батаљон имао је 1017 бораца, од којих 412 Босанаца. Изгледа да је та пропорција Босанаца била приближно једнака у свим добровољачким јединицама.

Тако организовани добровољци имали су великог удела у закључним борбама и одликовали су се како на Солунском фронту тако и доцније при наступању и гоњењу непријатеља. Без икаквог претеривања може се казати да су добровољци извршили свој задатак с пуно части и да су стекли непроцењиве заслуге на бојном пољу.

Поред ових борбених организација, које су биле најважније у тим временима, босанско-херцеговачки емигранти нису заборавили ни рад на политичком, културном и хуманом пољу.

Политичка акција

Добровољачке борбе и страдања босанско-херцеговачког народа требали су да донесу стварне користи идеји ослобођења југословенског за случај победе савезника. За то се требало побринути једном политичком и пропагандистичком организацијом. Према једном предратном закључку вођа националног покрета у Далмацији и Босни требало се у случају војне Аустро-Угарске против Србије наћи у Италији. Тако је, одмах у јесен 1914, с одобрењем владе краљевине Србије дошло до оснивања Југословенског одбора, који ће доцније играти велику улогу у историји нашег уједињења. Главни задатак овог одбора је био деклараторни, пропагандни и организациони. Пошто су се претставници свих крајева окупљени у том Одбору изјаснили за ослобођење од Аустро-Угарске и стварање југословенске државе, пошто су њихову тезу доцније потврдили једини слободни њихови земљаци, они који су живели као емигранти у Америци, а доцније ту вољу запечатили својим делима добровољци, Југословенски одбор је издржао, ослоњен на тај глас народа, велику пропагандистичку акцију за стварање Југославије. Босанци, чланови Одбора у тој публицистичкој и дипломатској борби, која се углавом водила око наших приморских области са претставницима савезничке талијанске владе, нису морали да се излажу кад би ствари посматрали с чисто локалног гледишта. Али они су се одмах сматра-

ли делом јединствене Југославије и чинили су све што су њихови другови и српска влада од њих тражили. У дискусијама које су се од првог почетка водиле између та два фактора, Босанци су играли улогу поштеног посредника до краја. Такав став је ублажио многе противности и отклонио конфликте, докле је год било могуће. Треба имати у виду да су се у том раду показале исте тешкоће у малом које су се доцније показале у југословенској држави у већем обиму. Није требало мало стрпљења и широкогрудости главним претставницима Босанаца у Југословенском одбору да своју улогу одиграју тако да им нико не може пребацити нелојалност и неумешност. Права линија, коју су они изабрали, довела је до многих декларација Југословенског одбора, које су подигле вредност југословенске идеје. Један Босанац је суделовао при стварању Крфске декларације, двојица код преговора с претставницима загребачког Народног вијећа у Женеви, а двојицу је одредила Прва југословенска влада као претставнике њихових покрајина на Конференцији мира у Паризу.

Цела босанско-херцеговачка емиграција, свесна тешког положаја у ком су се налазили њихови ужи земљаци који су остали у Босни или се затекли ван ње, сматрала је за потребно да помогне највећи могући број страдалника и да спреми један фонд за обнову уништених српских установа. У том циљу скупили су изасланици европске емиграције међу босанско-херцеговачким емигрантима у Северној Америци једну лепу суму новаца коју су употребили за помоћ настрадалим појединцима и за обнављање српског културног друштва „Просвете".

У политичкој акцији Југословена која се од марта 1918 почиње водити у Аустро-Угарској, босански Срби учествују уколико могу, јер су скоро сви угледнији српски вођи тада још у затвору или интернирани. Меморандум крајем лета 1918 који су предали заједнички претставници свих вера грофу Стевану Тиси, тадањем мађарском претседнику владе, носи потписе десеторице Срба. У том меморандуму је, поред тужаба на на-

сиља, био садржан и захтев за самоопредељењем Босне. Половицом октобра 1918 већ учествују претставници босанско-херцеговачких Срба на заједничкој Југословенској конференцији у Загребу и они спадају међу најрадикалније поборнике народног јединства. 26 октобра Народно веће у Сарајеву проглашује да је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца већ свршен чин, 31 октобра претставници тог Већа траже од поглавара Босне и Херцеговине да им преда власт, коју већ преузима сутрадан и образује Прву народну владу. Први акт нове владе је позив на заједнички рад свих вера и ослобођење политичких осуђеника. 3 новембра први одреди српске војске стижу на босанску границу у Вардиште, којима је у сусрет изашла делегација Народне владе, а српска војска стиже 6 новембра у Сарајево, примљена с општим неописивим одушевљењем. Крајем новембра одржавају се заједничке конференције у Загребу, у ком босански и далматински претставници играју највиднију улогу. Доноси се закључак о слању заједничке депутације у Београд Регенту Александру. Босанци имају у тој депутацији ¼ чланова, а у образованој првој југословенској влади после 1 децембра 1918 босански претставници добивају три министарства. Држање народа, особито босанско-херцеговачких Срба, у тој периоди је само одушевљење и дивљење.

У нову југословенску државу Босанци и Херцеговци су ушли с најлепшим надама и намерама као безимени јунаци који не траже признање, али који желе да сад завладају правда и слобода, њихови идеали за чије су остварење толико напора уложили.

САДРЖАЈ

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

САДРЖАЈ ЕДИЦИЈЕ „СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ“ ПО КЊИГАМА

I. Др. Гргур Јакшић: *Борба за слободу Србије од 1788 до 1813.*

II. Др. Гргур Јакшић: *Борба за независност Србије од 1813 до 1834.* — Др. Драгослав Страњаковић: *Србија од 1834 до 1858.*

III. Др. Васа Чубриловић: *Србија од 1858 до 1878.* — Др. В. Ћоровић: *Србија од 1878 до 1903.*

IV—VI. Јаша Продановић: *Уставни развитак и уставне борбе у Србији.*

VII. Димитрије Поповић: *Борба за народно уједињење од 1908 до 1914.*

VIII. Јован М. Јовановић: *Борба за народно уједињење од 1914 до 1918.*

IX. Генерал Влад. Ј. Белић: *Ратови Србије и Ц. Горе.*

X. Јован М. Јовановић: *Борба за народно уједињење од 1903 до 1908.*

XI. Др. Петар Поповић: *Спољашња и унутрашња политика Црне Горе од краја XVIII века до1851.*

XII. Др. Јован Тошковић: *Спољашња и унутрашња политика Црне Горе од 1851 до 1918.*

XIII—XIV. Осман Нури-Хаџић, Владимир Скарић, Владимир Ћоровић, Васиљ Поповић: *Босна и Херцеговина под турском управом.*

XV. Осман Нури-Хаџић, В. Скарић, Никола Стојановић: *Босна и Херцеговина под аустриском управом.*

XVI. Јован М. Јовановић: *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења.*

XVII. Др. Радослав М. Грујић: *Срби у Војводини и Хрватској.*

XVIII. Др. Лујо Бакотић: *Срби у Далмацији.*

XIX. Др. Васиљ Поповић: *Европа и српско питање.*

XX. Др. Васа Чубриловић: *Општи поглед на нову српску историју.*

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

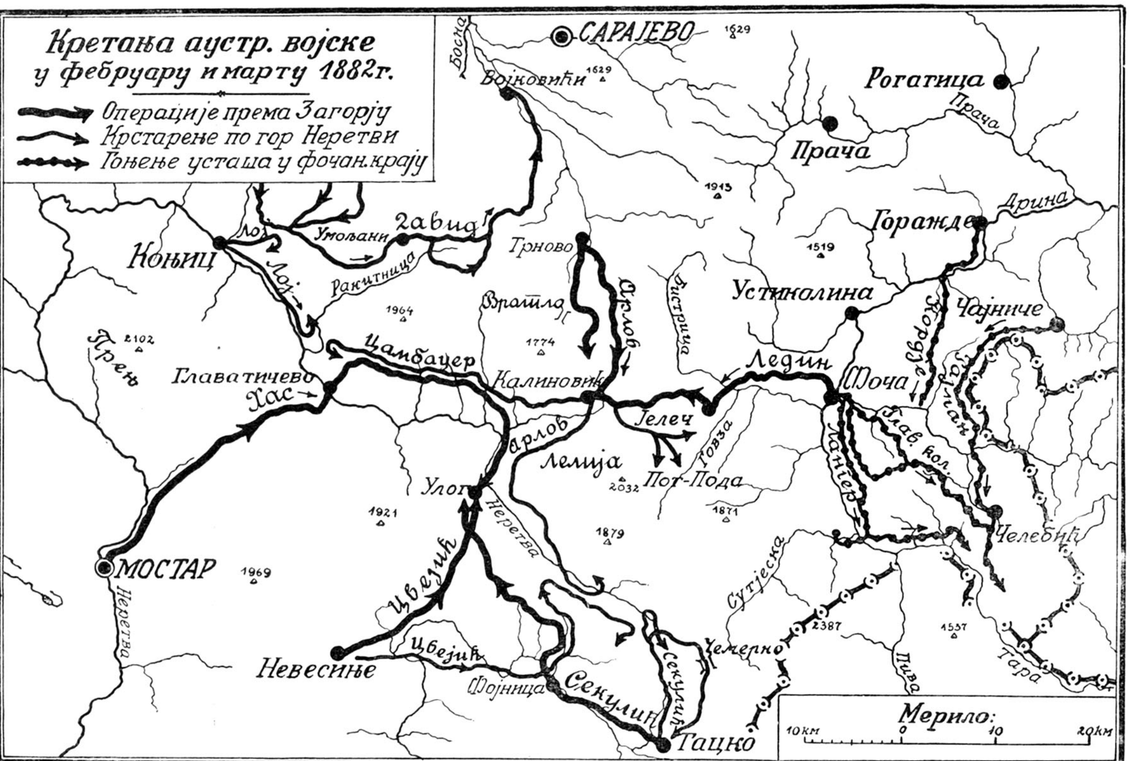
Кретања аустр. војске
у фебруару и марту 1882г.
Операције према Загорју
Крстарене по гор Неретви
Гоњење устаца у фочан.крају
САРАЈЕВО
Рогатица
Прача
Прача
Горажде
Дрина
Устиколина
Чајниче
Коњиц
Лој
Лој
Умољани
Завид
Ракитница
Трново
Вратло
Орлов
Бистрица
Војковићи
Босна
Прењ
Главатичево
Хас
Цамбауер
Калиновик
Ледин
Фоча
Кордје
Јелеч
Говза
Лемија
Пот-Пода
Орлов
Улог
Неретва
МОСТАР
Неретва
Цвејић
Цвејић
Невесиње
Фојница
Секулић
Секулић
Гацко
Чемерно
Сутјеска
Пива
Тара
Челебић
Јањер
Глав. кол.
Јалган
Мерило:
10км
0
10
20км
1629
1629
1913
1519
1964
2102
1774
1921
2032
1871
1879
1969
2387
1537

СТОЈАН КОВАЧЕВИЋ

Народна депутација у Будимпешти год. 1900.

КОСТА КУЈУНЏИЋ

ГЛИГОРИЈЕ ЈЕФТАНОВИЋ

СТЈЕПО Х. ТРИФКОВИЋ

ВОЈИСЛАВ ШОЛА

ВЛАДИМИР РАДОВИЋ

Народни прваци у верско-просветној борби

ШЋЕПАН ГРЂИЋ

ВАСИЉ ГРЂИЋ

РИСТО РАДУЛОВИЋ

ДР. УРОШ КРУЉ

ДР. НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

Народни посланици у Бос.-херц. сабору и уредник „Народ"-а

РИСТО ХАЏИ-ДАМЈАНОВИЋ

ДР. ЈОВАН СИМИЋ

ПЕТАР КОЧИЋ

ДР. МИЛАН СРШКИЋ

ДР. ЖИВКО ЊЕЖИЋ

Народни посланици у Бос.-херц. сабору